

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по класически и нови филологии
Катедра Класическа филология

Венцислав Бориславов Стойков

**ПРЕВОДНАТА РЕЦЕПЦИЯ НА БИБЛИЯТА НА
НОВОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК ПРЕЗ XIX ВЕК**

АВТОРЕФЕРАТ

на

дисертационен труд за присъждане на
научната и образователна степен „доктор”

Професионално направление:

2.1. Филология, Теория и практика на превода (История на превода)

Научен ръководител:
проф. д.ф.н Петя Янева

София

2017

Дисертационният труд е с обем 460 стр. И е съставен от въведение, списък на използваните съкращения, седем глави, библиография и две приложения. Съдържа 26 таблици. Библиографията се състои от 164 книги, монографии, статии и речници, 38 издания на библейския текст на еилинистическо койне, катаревуса, църковнославянски и староеврейски, 25 издания на библейския текст на новобългарски и 123 броя от 9 периодични издания.

Дисертационният труд е обсъден, одобрен и предложен за защита на разширено заседание на катедрата по „Класически филологии“ при факултета по „Класически и нови филологии“ към СУ „Св. Климент Охридски“ на 22.05.2017 г.

Официалната защита на дисертационния труд ще се състои на открито заседание на 2017 в зала в „СУ Св. Климент Охридски“ с Научно жури в състав:

1.
2.
3.
4.
5.

© Венцислав Бориславов Стойков – автор, 2017 г.

Заглавие: ПРЕВОДНАТА РЕЦЕПЦИЯ НА БИБЛИЯТА НА НОВОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК ПРЕЗ XIX ВЕК

Обща характеристика на дисертационния труд

Настоящото изследване започна като личен проект още през 2010 г. От десетилетия интерес за нас представляват историята, изходните издания и текстовите особености на публикуваните преводи и редакции на цели библейски книги или групи от книги (Евангелията, Новия Завет и цялата Библия). Търсенето ни обаче не бе насочено толкова към особеностите на българския език в тях или към някакви конкретни богословски решения, но към преводаческите и редакторски процеси, довели до тяхното създаване и публикуване. Именно затова наличните изследвания в областта, с всички им предимства, се оказаха недостатъчни за нашия интерес.

Първоначалните проучвания ни доведоха до усилено запознаване с различни изследвания и публикации по темата, до няколко посещения на архивите на Британското и чуждестранно библейско дружество в Кеймбридж, Великобритания, до издирване из Държавния архив в София, както и до колекциониране на антикварни издания на българската Библия и части от нея. А след като ни се изясни донякъде картината, осъзнахме, че сериозността на проучването изисква то да бъде направено в академичен контекст и надзор от страна на колегите в катедрата по „Класически филологии“ в СУ.

Обект на изследването

Обект на това проучване са публикуваните през XIX в. цялостни новобългарски (нвб) библейски преводи и тяхната история. Това включва: Евангелието от Матей на Теодосий Бистрици (1823 г.), четирите Евангелия на Петър Сапунов (1828 г.), Новият Завет на Неофит Рилски (1840-1859 г.), Старият Завет на Константин Фотинов (1855-1866 г.), Новият Завет, изготвен от Преводаческата комисия (ПК) в Цариград (1866 г.), както и основните издания на цялата Библия от разглеждания период (1871-1897 г.). Разгледан е и един откъс от Евангелието от Матей, който смятаме, че е единствената част от превода на Петко Р. Славейков, отпечатана преди работата на ПК в Цариград по този текст.

От практични съображения, извън фокуса на изследването оставихме издадените през разглеждания период сборници, които съдържат откъси от Евангелията: „Кириакодромион, сиреч Неделник. Поучение“ от Софроний Врачански (Софроний 1806), „Свещенное и божественное Евангелие Нового Завета“ от Павел Божигробски (Божигробски 1858) и „Божественното и Свещенно Евангелие на Господа нашего Иисуса Христа“ от Ненчо Несторов (Несторов 1865).

Цел и задачи

Целта на дисертацията е да се опишат обстойно процесите, свързани с подготовката и публикуването на всяка версия, както и да се определят оригиналите, да се проследи как са използвани и какво е влиянието им върху крайния продукт. За да се постигне тази цел, изследването си поставя следните задачи:

1. Да се обобщат и изложат критично достъпните в публикации и архиви сведения за процесите, хората и организациите, допринесли за или повлияли върху

подготовката и публикуването на библейските преводи през XIX в.

2. Да се определят колкото може по-точно изданието и езикът, от които се превежда, също и как това издание е използвано от текстологическа гледна точка.

3. Да се осмисли процесът, чрез който се подготвя всяка публикувана версия – кога се превежда и кога се редактира; какви принципи са водещи; какви текстови, езикови и смислови влияния са били допуснати или отстранени и др.

4. Да се проследи в какво отношение и доколко предходните версии оказват влияние върху следващите.

5. Да се отбележат основните промени, които настъпват при печатането и преиздаването на различните версии.

6. Да се очертае най-общо как са били възприети и разпространени отделните текстове и публикации.

Методи на изследване

В настоящия труд, съобразявайки се с източниците на информация и поставените цел и задачи, сме прилагали следните методи на изследване:

Събирателен и проучвателен метод, с който се издирват, анализират и класифицират различните публикации и архивни материали за хората, организациите или събитията, свързани с изследваните библейски преводи.

Описателен метод е използван при анализа на самите издания с техния текст и оформление, както и при наблюденията над приликите и разликите между оригинала и превода, между предходния и следващия превод, между предишното и следващото издание на една и съща версия.

Сравнителен метод се прилага главно, за да се установят оригиналите на нвб версии, както и да се определи влиянието на оригиналите или на предходните преводи върху подготовката на новите версии.

Дедуктивно-логически метод е използван при интерпретацията на събраната информация от различните публикации и архиви или от наблюденията по текста и изданията. Този метод също така е в основата на направените изводи и заключения. Той е водещ особено в последната глава, където правим обобщения и очертаваме някои насоки за приложението на настоящото изследване.

Обработвайки според споменатите методи достъпните ни документи и публикации, свързани с участниците в преводите и тяхната работа, сме направили един вид реконструкция на обстоятелствата, процесите и факторите, довели до различните преводачески инициативи, чиито текстове са били публикувани, преиздавани, коригирани и редактирани.

Фокус на изследването

Наложихме си и следните ограничения: Когато става дума за историческите сведения за ранните и по-изследвани в българската литература преводи на Теодосий Бистрички (1823 г.) и Петър Сапунов (1828 г.) не привеждаме всички подробности. По отношение на извършеното от Неофит Рилски до голяма степен обобщаваме и анализираме сведения от първични и вторични източници, които са достъпни чрез различни публикации. Наблюденията и изводите върху последвала-

та работа по превода на Стария Завет (СЗ) от Константин Фотинов, както и върху редакцията на Новия Завет (НЗ) от Петко Славейков, които след сериозна допълнителна обработка са публикувани през 1871 г. като едно цяло издание на Библията, са основно върху неиздаван архивен материал. За да запазим фокуса на изследването, сме се въздържали от обстойно разглеждане на проблеми, свързани с отпечатването или разпространението на различните издания.

Използваме тексткритичен или текстологически анализ в диалог с историята на изданията на съответните езици и върху конкретни избрани текстове от СЗ (катаревуса) и НЗ (елинистично койне и църковнославянски). Анализът на езика е сведен до минимум. Направените кратки наблюдения върху текстовите особености (характеристики) на преводния текст са върху: структура, граматика, правопис, лексика и промени в резултат на редактиране при по-късните издания.

Анализът на текста е ограничен до наблюдения върху няколко цялостни откъса от различни жанрове: наративен текст от Битие 1-3 гл.; поетически текст от Псалми 1-3 гл. и реторичен текст от Евангелието от Матей – 5-7 гл. (Проповедта на планината). Анализът на текста е насочен основно към връзката на преводите с оригиналите и към отношенията между различните издания и версии. В този смисъл наблюденията над самия език на преводите във връзка с активно оформящия се през XIX в. нвб език са ограничени.

Понятия

В изследването правим разлика между превеждане и редактиране. Превеждането, условно казано, е процесът, при който се пренасят съдържанието и до някаква степен формата (синтактични конструкции, стилови похвати, фигури на речта и пр.) на даден текст от един език на друг. Редактирането е поправяне или изясняване на смисъла и подобряване на формата (език, стилистика, правопис, пунктуация и пр.) в превода. Преводът винаги, а редакцията – обикновено предхожда публикуването на текста. Възможно е редакцията да бъде с толкова голям обхват, че да доведе до появата на текст с напълно нов облик. Постарахме се да спазваме това разграничение последователно и точно в изложението. Чрез понятието „версия“ обикновено обозначаваме резултата от превод, а по изключение и резултата от редакторска работа, довела до текст с различен облик. А под „том“ имаме предвид отделната книга, копие от дадена версия. Понятието „превод“ се отнася за процеса на превеждане или резултата от този процес.

Структура и съдържание на дисертационния труд

И така, настоящото изследване е организирано в седем глави. Първите шест са върху основните преводи на Библията или части от нея на нвб език през XIX в. Във всяка глава наличните исторически сведения са изложени и разгледани през призмата на работата по дадения превод. След това са представени текстологическите анализи и изводи, според които определяме изданията, използвани като оригинали. Накрая отделяме място за наблюдения над връзките и взаимодействията на различните преводи и версии с техните оригинали и помежду им, както и над някои конкретни преводачески решения.

В последната, седма глава обобщаваме изводите от изследваното в предишните шест глави и очертаваме някои препоръки към бъдещата работа по превода и редактирането на Библията на нвб език.

Използвани съкращения в автореферата

АБ – Американски борд (American Board of Commissioners for Foreign Missions)A	ЦИАИ – Църковно-исторически и архивен институт към Българската патриаршия
БД – Американско библейско дружество (American Bible Society)	цсл – църковнославянски
АбрД – Американско брошурно дружество (American Tract Society)	BSA – Архив на БЧБД в Университетската библиотека в Кеймбридж (Bible Society Archives)
БЧБД – Британско и чуждестранно библейско дружество (British and Foreign Bible Society)	BSAX – Индекс на съхраняваната кореспонденция в Архива на БЧБД (BFBS Archives Indexes)
Бит. - Битие	BSS – Индекс на съхраняваните в Архива на БЧБД издания на Библията и части от нея (Bible Society Scriptures)
ДИА – Държавен исторически архив елин.к. - елинистично койне	МН The Missionary Herald. Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Annual Survey of the Missions of the Board. Boston, American Board of Commissioners for Foreign Missions
ктрв. - катаревуса	RABCFM Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Boston
Мат. - Евангелието от Матей	RBFBFS – The Report of the British and Foreign Bible Society. London
МТ – Масоретската версия	
НБ.Ст. – Индекс на книгите от фонд Старопечатни, редки и ценни книги в Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“ - София	
НЗ – Новият Завет	
ПК – Преводаческата комисия в Цариград	
Пс. - Псалми	
РБД – Руско библейско дружество	
СЗ – Старият Завет	

І глава

Първи опити за превод на Свещеното Писание на новобългарски език. Евангелието от Матей, преведено от Теодосий Бистрицки (1823)

1.1. Въведение

В началото на XIX в. българите са пръснати в северната част на Османската империя, а големи групи от емигранти живеят в Румъния, Бесарабия и Русия. За външния свят българите населяват главно териториите между Стара планина и Дунав. Постепенно обаче Западът започва да си дава сметка, че по-голямата част от православното население в Османската империя на юг от Стара планина всъщност е българско, макар в черквите там да се проповядва на гръцки език. Работата по превода

на Библията на съвременен български език започва именно сред кръговете на емиграцията, преди с това да се захване българин от същинска България.

Първоначално Руското библейско дружество (РБД) се ангажира с отпечатването на превод на НЗ на български език за българското малцинство в Руската империя. Но след неуспеха на това начинание Британското и чуждестранно библейско дружество (БЧБД) се заема с публикуването на НЗ на български език вече с цел да бъде разпространяван сред българите в Османската империя.

1.2. Евангелието от Матей, преведено от Теодосий Бистрицки (1823)

Изглежда първият, който обръща внимание на българите в Османската империя и на нуждата да разполагат с Писанието на техния говорим език, е шотландецът Робърт Пинкертън (1780-1859) (Dudley 1821:25). В края на юни 1816 г. от Одеса той тръгва за Бесарабия, където търси среща с екзарха на Молдова Гавраил и арменския митрополит Григорий. Според църковните водачи българският език е необработен¹ и българите, макар да ползват цял богослужбена литература, почти не разбират цял Библия. Пинкертън констатира, че българите в Руската империя са половин милион². В края на 1817 г. РБД решава да подготви НЗ на български език, а БЧБД отпуска сумата от 200£ за издаването му (RBFBS, 14 1818:lv, 270, 333).

Първоначалната идея е била да се издири и евентуално публикува вече съществуващ превод на нвб. Но след като се установява, че такъв няма сред българите в Руската империя, през есента на 1819 г. Пинкертън пътуване из Османската империя, за да се срещне в Цариград с патриарх Григорий. Патриархът предоставя на Пинкертън различни препоръчителни писма, едно от които е до митрополит Йоаникий в Търново с молба да потърси сред духовниците край него, човек с нужните умения за превод на НЗ на говорим български език. Освен това самият патриарх посочва един архимандрит на име Теодосий от манастира в Бистрица в Румъния като човек, който по негова преценка е най-подходящ за тази работа³.

По пътя си обратно Пинкертън е забавен от бушуваща епидемия и затова той препраща писмата от патриарха до Търново и до Теодосий⁴. През февруари 1820 г. той получава (Clarke 1957:82), че архимандрит Теодосий вече работи по превода на НЗ5. В началото на 1821 г. преводът на Теодосий е готов⁶. Ръкописът е пратен в Кишинев (Бесарабия), където се установява, че е разбираем за българите (Чистович 1899:46). През октомври 1822 г. година Теодосий пристига с двама дякони в Петербург, за отпечатването на превода (Clarke 1957:85). Но когато първите страници от превода са готови, представителят на БЧБД в Петербург се разколебава за познанията по български

¹ Pinkerton, R. Letter. Doobosary, July 7, 1816. – In: RBFBS, 13 1817:79-81.

² Pinkerton, R. Letter. Vienna, Aug. 28, 1816. – In: RBFBS, 13 1817:89.

³ Pinkerton, R. Letter. Constantinople, Oct. 27, 1819. – In: RBFBS, 16 1820:25.

⁴ Pinkerton, R. Letter. Buyukderi on the Bosphorus, Nov. 6, 1819. – In: RBFBS, 16 1820:27.

⁵ Pinkerton, R. Letter. St. Petersburg, Feb. 7, 1820. – In: RBFBS, 16 1820:41-42.

⁶ Pinkerton, R. Letter. St. Petersburg, Mar. 6, 1821. – In: RBFBS, 18 1822:29.

език на Бистрички (Clarke 1957:86). Все пак печатането продължава, но само няколко дни след това, пристигат писма от българи от Влахия и Трансилвания (Венедиктов 1992:73), които критикуват превода (Чистович 1899:46-47). Бистрички оспява да оклони критиката и печатането продължава. Но когато през октомври 1823 г. приключва печатането на Евангелието от Матей, проектът се изоставя, понеже вече са похарчени много пари за Теодосий и спътниците му и некомпетентността на Теодосий е ясна за всички (Clarke 1957:87). Отпечатаните 2000 копия само на Евангелието от Матей така и не се разпространяват, а последвалата му съдба остава обект на предположения и до днес. Според едни тиражът е бил изгорен или изхвърлен, а според други бройките са били унищожени от силното наводнение, залило Петербург и склада на РБД през ноември 1824 г. (Paterson 1858:366, 386-392 и др.). Дълги години се е смятало, че няма нито един запазен екземпляр от този тираж (Шишманов 1897:25), но днес се знае за съществуването на поне пет цялостни екземпляра в библиотеки на Великобритания и Русия.

1.3. Недовършени и непубликувани преводи на НЗ

Работата по намирането на хора, способни да направят превод на НЗ на български език се поема от БЧБД. През 1825 г. Търновският митрополит Иларион (Критски) предлага на БЧБД да сътрудничи за издаването на български новозаветен превод, направен от врачански учител (Кларк 2007:129-133). През април 1826 г. БЧБД дава нужното разрешение, но препоръчва да се издаде пробно само Евангелието от Лука, но след като за превода се получават лоши отзиви от епископите в Търново, Иларион решава да го отхвърли⁷. През ноември 1826 г. Лийвс пътува до Търново и установява, че в Сливен по препоръка на митрополита на Адрианопол (Одрин) двама местни свещеници се заемат да преведат НЗ, но след като подготвят част от Евангелието от Матей, се отказват, понеже разбират, че Иларион от Търново се е ангажирал да намери друг човек за превода на НЗ (Winner 1898:71).

1.4. Евангелието от Матей, преведено от Теодосий Бистрички (1823), и неговият оригинал

Изданиято на Евангелието от Матей в превод на Т. Бистрички е без заглавна страница и въведение. То включва превода и текста на цсл, от който се превежда. От сравнението между цсл текст в лявата колона и българския в дясната не остава съмнение, че преводът е правен именно от този език. Когато сравним текста на Евангелието от Матей в различните цсл издания от периода, установяваме, че в изданиято за българите се следва версията на цсл в Петербург, която се препечатва от РБД.

⁷ Leeves, H. to R. Pinkerton. Letter. Nov. 7, 1826. BSA/A.B.10. Цит. по бел, № 9 към Кларк 2007:131.

1.5. Текстови особености на Евангелието от Матей, преведено от Теодосий Бистрицки (1823)

Версията на Теодосий не трябва да се разглежда като превод, а като езикова редакция на цсл. Стремелът явно е до колкото е възможно смислово и структурно, да се запази цсл оригинал. Само на места се променя цсл словоред. Последователно се поправят формите на граматичните времена. По подобие на цсл издания Бистрицки използва скоби, за да разграничи добавените като пояснение думи и фрази.

Като цяло думите и формите, които според преводача са разбираеми за българите, остават непроменени. Съществителните имена в българската версия остават нечленувани по примера на цсл. Без промяна остават личните имена. Запазват се и съкращенията на някои от съществителните и Божиите имена. Множество думи и изрази са заменени според разбирането на преводача с изрази на български език. Много рядко Теодосий предпочита да преведе определени понятия. Понякога се срещат думи, приличащи по-скоро на русизми. Изглежда затова версията на Бистрицки получава добра оценка от българите в Русия, но неодобрение от сънародниците ни в Румъния.

1.6. Заключение

От достъпните засега сведения е много трудно да добием представа за преводаческата работа на Бистрицки и сътрудника му. Единственият източник, от който съдим за използвания подход, е самият текст на Евангелието от Матей. Версията е по-скоро езикова адаптация на цсл текст спрямо българския език, а не превод в пълния смисъл. Изходният текст само се променя, а не се пресъздава на друг език.

II глава

Преводът на Четирите Евангелия от Петър Сапунов от Котел и отец Серафим от Стара Загора (1828)

2.1. Въведение

Първият превод на НЗ на нвб, който е публикуван до половината и до голяма степен е разпространен, е текстът на четирите Евангелия, отпечатан в Букурещ през 1828 г. Той е резултат от работата на Петър Сапунов от Котел и отец Серафим от Стара Загора.

2.2. Преводът на четирите Евангелия от Петър Сапунов от Котел и отец Серафим от Стара Загора (1828)

Първите сведения, които намираме за работата на Сапунов по подготовката на НЗ за печат, са от 1825 г. Анастас Стоянович съобщава (Стоянович 1825:vi), че отец Серафим и Сапунов са били готови със своя превод или най-малкото са започнали работа по него още през 1820 г. Това означава, че тяхната инициатива не само е наистина независимо, родно дело, но и е приключена преди Теодосий Бистрицки да започне своя труд. От

сведение на Лийвс⁸, което според Кларк (2007:135) се отнася за текста на отец Серафим и Сапунов, научаваме, че още през 1820 г. преводът получава одобрение от Дионисий, предшественика на Григорий като угровлашки митрополит, и от Йоаникий, предшественика на митрополит Иларион в Търново.

В писмо от 13 септември 1827 г. главата на Църквата в Цариград изразява подозрението си към превод, направен от обикновени хора, и то на простонароден език. Месец по-късно Григорий изпраща препис от превода и писмо, в което защитава неговото качество. Според него единият, Серафим, бил много по-начетен, познавал гръцкия и цел език и бил действителният преводач. И след като техния превод получил добри отзиви от българите в Търново, Григорий решил да не спира това благородно дело (Радкова 1981:249-250). И след като патриархът връща преписа с някои забележки, през 1828 г. митрополитът отново дава благословията си и със средства, събрани от Сапунов, Евангелията и Деянията на апостолите са публикуван в тираж от 1200 копия. От въведението на това издание разбираме, че Сапунов планира да отпечата и останалата част, след като се продаде някакво количество от тиража. За съжаление избухналата през 1829 г. война между Русия и Турция осуетява тези планове (Томов 1909:44).

През 1829 г. Лийвс получава информация от британския консул в Букурещ, че Сапунов е успял да продаде само 200 бройки (Кларк 2007:140-142). В началото на март 1834 г. представителят на БЧБД в Смирна, Б. Баркър⁹, очаква да се сдобие с копие от Евангелията на български език и запитва ръководството на БЧБД дали желае да откупи ръкописа, ако преводът се окаже „точен и верен“. В кореспонденцията си по повод на П. Сапунов Баркър няколко пъти споменава за „български учител“ в Смирна, очевидно имайки предвид К. Фотинов, който може да съдейства за отпечатването на превода на Сапунов в Смирна, ако дружеството реши да го преиздаде¹⁰.

След като получава копие от превода на Сапунов¹¹, Баркър се обръща за мнение към образован българин, учител по старогръцки, както и към други двама в Смирна, които познават българския език. Те дават неудовлетворителна оценка на превода, критикувайки висотата на стила му. Баркър получава и превод на три глави от НЗ, направен от Фотинов, и също го дава на споменатите няколко души, за да разбере тяхното мнение. Според тях Фотиновият превод превъзхожда по стил този на Сапунов. Баркър планира да пътува до Букурещ през нашите земи и да провери качеството на Сапуновия превода¹² и на превода на Фотинов¹³.

На 18 юли 1834 г. Баркър отпътува от Цариград през Одрин и Русе за Букурещ¹⁴. По пътя минава през Търново, където не заварва митрополита и затова се обръща за

⁸ Leeves, H. to R. Pinkerton. Letter. Apr. 27, 1827. BSA/A.B.10. Цит. по Кларк 2007:133,135.

⁹ Barker, B. to A. Brandram. Letter. Smyrna, March 4, 1834. BSAX/1/B.

¹⁰ Barker, B. to A. Brandram. Letter. Smyrna, March 4, 1834. BSAX/1/B.

¹¹ Barker, B. to A. Brandram, Letter. Smyrna, Apr. 16, 1834. BSAX/1/B.

¹² Barker, B. to A. Brandram. Letter. Smyrna, Apr. 30, 1834.

¹³ Barker, B. to A. Brandram. Letter. Smyrna, May 21, 1834. BASX/1/B

¹⁴ Barker, B. Letter. Bucharest, Aug. 18, 1834. BSAX/1/B.

мнение към следващия по йерархия свещеник. Протосингелът на Иларион, който явно е българин, заявява, че Евангелията на Сапунов „били не само коректни, но и езикът бил добре приспособен за обикновения човек“. В Букурещ Баркър провежда няколко срещи със Сапунов. От други българи там Баркър установява, че преводът на Фотинов постига високия си стил с цената на множество цел лексика¹⁵. А след като изминава пътя обратно през София, Пловдив и Одрин, от Цариград Баркър пише, че „езикът на българския учител в Смирна е отхвърлен [от българите], понеже не е нито цел, нито български, а в смесица от двата езика”¹⁶.

През 1835 г. преговорите със Сапунов за откупуване на ръкописа му са окончателно изоставени. Междувременно Баркър успява се свърже с търновския митрополит Иларион и да се договорят за превод на български език, за който митрополитът е готов да даде благословията си. В началото на 1836 г. Неофит вече работи по превода (RBFBS, 32 1836:xliv. През юли Сапунов е в Търново и предлага на митрополията да приеме от него екземпляри от изданието му, за да ги разпространява, а част от цената да остане за подпомагане на училището в Трявна. Иларион отказва да приеме тези екземпляри под предлог, че са „повредени”. Възможно е Баркър да се оттегли от преговорите със Сапунов поради резервите на Иларион и заради обещанието митрополитът да даде благословията си на превод, направен от посочен от него човек (срв. и Кларк 2007:148-151).

2.3. Четирите Евангелия, преведени от Петър Сапунов от Котел и отец Серафим от Стара Загора (1828), и техният оригинал

В заглавието на своето издание на четирите Евангелия Петър Сапунов посочва, че преводът е правен от „елински”, т.е. от елин.к. Задачата ни тук е да определим от кое „елинско” издание е правен преводът. Нещата обаче не са толкова прости, понеже връзката на Сапуновия превод с цел НЗ е очевидна¹⁷. Така задачата ни е да открием конкретните издания на елин.к. и цел, а също – как те са били използвани.

Текстът на превода като цяло следва издание на елин.к. На места обаче той е разширен с добавените за пояснение думи и фрази в цел издание. Много рядко в текста се забелязва влияние и на версия на ктрв. Основание да смятаме това ни дава добавеният текст в Мат. 10:12 и 26:67, който не се намира в изданията на елин.к., а е част от една по-свободна версия на НЗ на ктрв (НЗ 1810). И ако версията на ктрв е оказала влияние текстово само на няколко места, то цел въздейства в много случаи и текстологически, и езиково. С оглед на установените при дискусията за Бистрички две разлики в Матей (1:11 и 6:7-8) между изданията в Москва и Петербург може да заключим, че Сапунов използва издание с московската версия на цел НЗ.

Вероятно е отец Серафим и П. Сапунов да са разполагали с някакво (или повече от

¹⁵ Barker, B. to A. Brandram. Letter. Bucharest, Aug. 18, 1834. BSAX/1/B.

¹⁶ Barker, B. to A. Brandram. Letter. Constantinople, Oct. 16, 1834. BSAX/1/B.

¹⁷ Попруженко (1902:18) и Иванова (2002:263) предполагат, че преводът на Сапунов е правен по-скоро от цел.

едно) издание на елин.к., направено някъде на Запад или на Изток. Днес тези две традиции по-ясно и лесно могат да се разграничат, но по времето на превода не е така. Сапуновият превод е осъществен само няколко десетилетия преди появата на основните критични издания за гръцкия текст на НЗ, но дори при това положение намирането на евангуалното издание, от което е направен преводът, никак не е лесна задача.

Печатните издания на елин.к. за времето до кончината на отец Серафим (1821 г.), които той и Петър Сапунов могат да ползват могат да се разделят на три групи според своите прилики. Първата група включва изданията на Стефан (1550), Беза (1598) и Елзеvir (1624), които общо се схващат като TR. Към тази група спадат и множество издания, които препечатват текста на Стефан: Джон Фел през 1707 г. и Джон Мил през 1734 и 1813 г., или на Елзеvir: като Б. Уолтън през 1657 г., Йохан Лойусдан през 1717 и 1772 г., К. Щок през 1731 и Ветщайн през 1751 г. В началото на XIX в. БЧБД и Светите Синоди на Гърция и Русия също печатат текста на Елзеvir през коригираната версия на Мил.

Във втората група включваме изданията от края на XVIII в., свързани с текста на Грисбах. Това са версиите на Хайнрих Шот, издадена през 1811 г., и на Гьорг Кнап, издадена през 1813 г. Към третата група отнасяме изданията на Комплутенската Библия (1520), Голдхаген (1753), на Алтер (1787), на Кристиан Матей (1803) и на Грац (1821). Възможно е да съществуват издания, за които нямаме сведения или достъп, като например печатното издание на Евангелията на елин.к. и румънски, направено през 1693 г. в манастира „Хорезу“ Румъния.

Сравнявайки текста на Сапунов и Отец Серафим с изданията на елин.к., установяваме, че нито едно от тях не е следвано точно и безкритично. Това важи и за цсл текст. Като цяло Сапуновият превод в текстово отношение е най-близо до първата и третата група издания на елин.к. и до цсл. И въпреки трудностите да обясним определени разлики между изданията на елин.к., цсл и превода на отец Серафим и Сапунов, най-правдоподобно изглежда българските преводачи да са познавали и използвали изданието на БЧБД на елин.к. и ктрв (ЕКНЗ 1810), изданието на Кристиан Матей (1803) и версия на Библията на цсл. Тези четири версии са били реално достъпни за нашите преводачи. От анализите на разликите между тези издания и българския превод оставаме с впечатлението, че основен авторитет за текста са имали изданията на елин.к. От цсл са възприети множество добавки, отбелязани в цсл в скоби, като немалка част от тях са навлезли, без да бъдат отбелязани в скоби в българския превод.

2.4. Текстови особености на Четирите Евангелия, преведени от Петър Сапунов от Котел и отец Серафим от Стара Загора (1828)

Българският превод е направен дума по дума, като изборът на понятия е последователен. Обикновено там, където нарушава превода дума по дума, Сапунов следва цсл. Но Сапунов не подхожда към оригинала на елин.к. като към единствен авторитет. Напротив, той използва цсл превод с почти равностойна важност. Като подходът на Сапунов е еkleктичен. Връзката на българския език с елин.к. се забелязва ясно в членуването, по което нвб език се различава от цсл. Различните части на речта се предават последователно със съответствията им на български език. Като цяло Сапунов е

последователен в превода на дадено елинско понятие с едно и също българско. Голяма част от специалната терминология Сапунов възприема от цсл. В стремежа си да предложи разбираем текст Сапунов превежда някои реалии с напълно съвременни за читателите му лексеми.

Според историческите данни преводът на отец Серафим и Сапунов е готов още през 1821 г. – преди Бистрицки да изготви своя. Все пак Теодосий работи в Румъния, където живее и Сапунов, а ръкописът на Бистрицкия монах е обикалял за известно време сред българската общност в Румъния и Бесарабия, за да бъде оценен. И макар на места текстът на Сапунов да е близък до версията на Бистрицки, поради последователните разлики в употребата на предлозите и членуването, както и в правописа и избора на конструкции и думи, можем да заключим, че Петър Сапунов не е използвал в своята работа версията на Бистрицки.

Изследователите Р. Русенов (1978:67) и Д. Иванова (2002:38) разглеждат езика на Сапунов в Четирите евангелия и установяват, че преобладават белезите на тревненския говор. Това ни дава основание да смятаме, че основен е приносът на Сапунов. Ние обаче не знаем каква част от точността или езика на версията дължим на преводаческите усилия на отец Серафим и каква – на редакторската работа на Сапунов.

2.5 Заключение

Оказва се, че същинската работа по превода на Петър Сапунов и отец Серафим за нас е също толкова неясна, колкото и при Т. Бистрицки и неговия български помощник. От изследването може да направим следните основни заключения. Преводът на четирите Евангелия е ясно заявен като колективен продукт. Идеите са предадени точно, а езикът е разбираем за всички. При превод наистина оригинал е бил текстът на елин.к. Но когато той е бил коригиран текстово според цсл или идеите са били разбирани, предавани и изяснявани по примера на цсл, подсъзнателно или осъзнато цсл е бил използван като еднакво авторитетен на текста на елин.к. Текстът на Бистрицки не е консултиран. Подходът при превода и редактирането на текста е бил по свой начин едновременно критичен и творчески, понеже в работата не се е следвало стриктно единият или другият вариант в оригиналите. Полученият текст е на говорим български език. Славянската библейска изразност е съхранена и доразвита. Сапунов, следван донякъде от Н. Рилски, използва заглавната страница, за да представи заглавието, преводача, издателя и годината на издаване. Добавя и въведение от две страници. В следващите версии и издания на Библията и части от нея през XIX и XX в. тази допълнителна информация се спестява.

III глава

Първият цялостен превод на Новия Завет от Неофит Рилски на западнобългарски говор (1840-1859)

3.1. Въведение

Първият цялостен превод на НЗ на нвб е пряк резултат от усилията на БЧБД. И неза-

висимо от мрачния образ, запазен в българската история за Иларион Критски, вече като митрополит в Търново, разбираме, че той позволява в територията, за която отговаря, богослуженията да се провеждат на български език (Winner 1898:72-73). За да подпомогне изграждането на местни училища, Иларион изпраща Неофит Рилски до Букурещ (1834 г.), да се запознае с взаимноучителния метод на Дж. Ланкастър. След завръщането си Неофит започва да работи като педагог в Габрово и пише учебни материали. Това сътрудничество е основанието Иларион да препоръча на БЧБД Неофит за преводач на НЗ.

3.2. Новият Завет, преведен от Неофит Рилски (1840)

До работата по този превод се стига в началото на октомври 1835 г., когато Баркър се среща в Габрово с Неофит Рилски по препоръка на търновския митрополит Иларион. Мисионерът вероятно се е запознал и с книжовната му дейност. След като разбира, че Неофит е превел Евангелията от Матей и Марк, в писмо Иларион съветва как да приготви превода си така, че да бъде приет¹⁸. Иларион е наясно, че специалистите на дружеството познават добре „гръцки език“, затова „сравняват всички преводи с гръцкото изложение и така ги приемат“. За да му помогне в тази сфера, митрополитът му изпраща и екземпляр от своя превод на НЗ и му дава някои важни напътствия. Само в няколко изречения Иларион успява да засегне толкова важни въпроси – неоформеността на книжовния български език, липсата на библейска лексика на нвб, откъдето да се черпи тази лексика, как да се използват други преводи, какво изследване да се прави при превод и как то да се записва, как евентуално тези бележки да послужат като допълнително помагало за читателя, как преводът да се съгласува езиково със съществуващата вече граматика на българския език и какви са другите възможности да се използва текстът освен за тясно религиозни цели. От диалога между двамата духовници научаваме, че Баркър очаква Иларион да прегледа „точно превода – дали съответства на гръцкия текст“. Но Иларион признава, че нито той или някой друг е достатъчно квалифициран за това. По тази причина митрополитът смята да се довери на съвестта на Неофит, че ще свърши работата си „с крайно внимание и прилежание“.

Работата по превода на ДА приключва на 11 април 1836 г. На 16 септември приключва Апостолските послания и остава неprevеден само Апокалипсисът (Шишманов 1926:91). Междувременно Гръцката патриаршия разбира за работата му върху превода и с писмо от 19 юли 1836 г. нарежда на митрополит Иларион в Търново да забрани да се превежда НЗ на български език (Шишманов 1926:66-67). От писмото на Иларион до Неофит¹⁹, с което митрополитът препраща и копие от текста на Гръцката патриаршия, научаваме, че опитът да се спре преводът на Неофит е част от по-голяма кампания срещу протестантите, работещи сред гърците. Иларион успокоява Неофит, че е обяснил на патриарха – преводът се осъществява с негово знание и преводачът ще следи процеса на отпечатването. По-късно, след като през 1840 г. се

¹⁸ Иларион до Неофит, 16 ноември 1835 – В: Снегаров 1951:93-94.

¹⁹ Иларион до Неофит Рилски. Писмо. 15 септ. 1836. – В: Снегаров 1951:133.

отпечатва НЗ, преведен от Неофит, Цариградската патриаршия нарежда на митрополитите да не допускат използването му в епархиите сред българите, като на места църковните власти събират екземпляри от миряните и ги изгарят (Шишманов 1926:66-67). Окончателният ръкопис с превода на Апостола (и Апокалипсиса) Неофит изпраща на Баркър от Копривщица на 18 април 1838 г. (Шишманов 1926:98). И Баркър поверява отпечатването в Смирна на К. Фотинов или на духовника Сава Радулов (Кларк 2007:195-197).

Между май 1839 г. и февруари следващата година целият НЗ е набран в печатницата на Брюър и Дамиан в Смирна (Winner 1898:74). През 1840 г. преводът на Неофит Рилски излиза в тираж от 5000 бройки. Влиянието на Неофитовия превод не се ограничава само сред българите. Като изучава български език с текста на Неофит в ръка, американският мисионер в Османската империя Елайас Ригс се запознава добре и със самия превод (Riggs 1872).

Някъде около 1848 г. първото издание на Неофитовия НЗ е вече на изчерпване. Баркър подготвя второ издание в Смирна, което започва да се печата през 1849 г. и още преди процесът да приключи, първият тираж се изчерпва окончателно и се отчита засилено търсене на Свещеното Писание на български език (RBFBS, 46 1850:lxxx, lxxxi). В началото на 1850 г. второ издание на Неофитовия НЗ излиза. През 1851 г. Баркър е преместен за две години в Букурещ, за да съдейства за издаването и разпространението на Свещеното Писание за румънците и молдовците. Но близостта му до същинска България и засилващото се търсене налага трето издание на българския НЗ (RBFBS, 49 1853:lxxvii). То излиза в Букурещ през 1853 г.

И докато К. Фотинов вече работи в Смирна по превода на Псалтира и книгата Битие (RBFBS, 52 1856:50) в Букурещ завършва (1857) подготовката на четвъртото издание от НЗ на Неофит (RBFBS, 54 1858:xcix-ci). Веднага след това в Лондон започва подготовката на нов тираж от НЗ на Неофит (RBFBS, 53 1857:cxxx), която приключва през 1859 г. Тогава приключва и печатането на тираж в Букурещ (RBFBS, 56 1860:92). И макар през 1866 г. да излиза нова версия на НЗ и първото издание на цялата Библия (1871), подготвени от комисия в Цариград, научаваме, че Неофитовият НЗ в изданието от 1859 г. в Букурещ продължава да се разпространява основно в провинция Македония и Западна България²⁰.

Въз основа на преписката и дневника на Неофит, както и на качествата на превода и бележките към него ще подчертаем, че текстът безспорно показва не само филологическата компетентност на Неофит, точната ексегетика и ясното му съзнание за читателската аудитория, а най-вече отговорното, като на явяващ човек, отношение към процеса на превеждане и към публикуването на крайния продукт. Начинът, по който борави със цел издание в постоянно съотнасяне с издания на елин.к. и в сравнение с преводите на езиците, които българите в Османската империя и извън нея говорят, както и критичното използване на Сапуновия превод, ни дават основание да разглеждаме Неофит Рилски като преводач в съвременния смисъл на това понятие.

²⁰ Thomson, A. to S. Bergne. Letter. Constantinople, Dec. 15, 1873. - In: BAS/E3/1/4/10, p. 150-151.

3.3. Новият Завет, преведен от Неофит Рилски (1840) и неговият оригинал

На заглавната страница в Неофитовия НЗ е ясно заявено, че преводът е правен от цсл. Това се потвърждава от множеството текстови особености, както и от последователната практика на Неофит да възприема добавените в цсл думи и фрази в скоби. Бележките на преводача (Трифенова 2009) в полетата на достигналия до нас ръкопис (в ЦИАИ) също показват, че там, където забелязва разлики между цсл и използваното издание на елин.к., Неофит следва цсл текст. Все пак преводачът не се придържа непрекословно към текста на цсл версия. На места той следва издание на елин.к. или Сапунов. От бележките му разбираме, че е използвал повече от едно цсл издание и на места е намирал разлики между тях. Сравнявайки разликите в цсл издания с българския превод, установяваме, че Неофит следва синодалната версия в Москва. А по поставените в скоби стихове или части от стихове, установяваме, че Неофит е ползвал текстът на елин.к. и ктвв в изданието от БЧБД през 1810 г., преиздадено в Лондон през 1817 и 1830 г.

Така може да заключим, че Неофит Рилски се отнася към избора на своя оригинал критично, като се съобразява с текстовата традиция и с богослужебната практика на българското духовенство. И дори след като определя за свой оригинал синодално издание на цсл, той не го използва безкритично. Съветван от Иларион Критски, а и самият той високообразован, с опит в превеждането и писането, Неофит постоянно сверява и осмисля текста на своя оригинал, като използва издания на елин.к. и преводи на български език, ктвв, руски, румънски и турски език. В повечето от случаите той се придържа към цсл, но на места се отклонява, за да приеме и варианти в текста, свързани с TR или със Сапуновия превод.

3.4. Текстови особености на Новият Завет, преведен от Неофит Рилски (1840)

Неофит Рилски до голяма степен предава смисъла на своя цсл оригинал, като го следва буквално. Така словоредът на елин.к. през посредничеството на цсл се запазва в българския превод. Там, където българската изразност изисква, се правят размествания в словоредът. Обикновено Неофит превежда дума с дума и една част на речта – със съответната ѝ на български език. Рядко пропуска дума от оригинала, когато българският език го позволява. Друг път той добавя дума, която се подразбира в оригинала и/или естественият български език я изисква. Рядко Неофит превежда по-свободно, очевидно с цел да предаде по-добре идеята на оригинала. На места оставаме с впечатлението, че свободата на превода е резултат не само от търсене на най-естествената изразност на български език, но и от стремеж да се постигне стилистично разнообразие. Много рядко Неофит обяснява идеята в оригинала при превода на дадено понятие или, отстъпвайки от превода дума по дума, добавя пояснение, което не слага в скоби.

Изясняването на определени понятия или идеи се оказва важна част в преводаческия подход на Неофит. Следвайки практиката на цсл и Сапунов, той използва скоби, за да маркира добавки в текста от различен характер – възприети пояснения от цсл или

Сапунов, допълнения и разяснения, които сам прави, както и вмъкнати части в изказа. Изглежда обаче Неофит осъзнато не използва скоби в повечето случаи, когато възприема добавки от цсл и Сапунов.

Като следствие от своя основен подход да следва, доколкото е възможно, избрания оригинал, Неофит превежда граматическите конструкции от оригиналния текст с българските им съответния. Предизвикателство за него се оказват само някои от тях. Така в търсене на по-естествен изказ и вероятно на стилистична хармония, когато е възможно, Неофит превежда по-свободно и предава субстантивирани причастия и някои субстантивирани прилагателни с подчинени относителни изречения. Глаголните времена в оригинала се превеждат последователно. Страдателният залог се предава последователно с възвратнострадателни форми, образувани с частицата „се“. Видът на глагола също се превежда съвместно. Предикативното причастие се превежда като второ сказуемо или с подчинено допълнително изречение. Като цяло преводачът поставя определителния член там, където българският език го изисква. Само на места не е ясно дали поради влияние на цсл, или като преводаческо решение при въвеждане на абстрактна идея Неофит пропуска да членува. Косвените падежни форми от цсл превежда с предложни изрази. Където е необходимо, предлозите от цсл се превеждат с различни предлози на български език. Влияние от цсл се забелязва в някои случаи, когато Неофит запазва, изглежда със стилистична цел, падежни форми, без да ги превежда на български език с предложни изрази. Определено влияние от западния български говор се вижда на места в използването на 1 л. мн. ч. вместо 1 л. ед. ч.

Голяма част от използваната при превода лексика спада към българския говорим и книжовен език по онова време. Понякога се прокрадват и местоименни форми, присъщи на западния български говор. По-голямата част от богословските или ключовите понятия са възприети от цсл. Понякога определени думи се запазват от цсл, без мисълът им да е напълно ясен.

Ако за Сапунов можем със сигурност да предположим, че не е познавал превода на Бистрички, за Неофит сме сигурни, че е разполагал с копие от превода на Сапунов и постоянно го е използвал в работата си. В това ни уверяват не само бележките в полетата към ръкописа на Неофит, но и множеството подобия между двата превода. Не трябва да се пренебрегва и факта, че макар двамата да си служат с различни диалекти при оформяне на езика на своите текстове, те все пак превеждат на един общ, повече или по-малко литературен език. Разбира се, влиянието на цсл също е важен фактор за подобията в преводаческите решения на двамата. Тези прилики обаче не са непременно резултат от пряко влияние на предходния превод над следващия. Всъщност сходствата между текстовете на Неофит и Сапунов са на всяко езиково ниво – от синтактично през морфологично до лексикално. Разликите обаче също са красноречиви. Именно затова нямаме основание да заключим, че Неофит изцяло се базира на Сапуновия превод.

Въпреки множеството издания на Неофитовия превод на НЗ – в Смирна (1840, 1850), Букурещ (1853, 1857, 1859) и Лондон (1859) – редакция на текста не е правена. Според връзката помежду си изданията оформят две групи. Първата е основната – от изданията в Смирна (1840, 1850) и Букурещ (1853, 1857, 1859), а втората е малко отклонение, което прави томът, публикуван в Лондон (1859), като се базира на второто издание в Смирна от 1850 г. Промяна в текста е направена в изданията от Лондон и

Букурещ през 1859 г., където няколко стиха от Посланието на ап. Павел към римляните са преместени от 14 гл. в края на 16 гл. Още с набирането на текста за второто издание в 1850 г. в него навлизат малко на брой пропуски. В следващите издания в Букурещ (1853 и 1857 г.) те стават още повече. Опит те да бъдат попълнени е направен с изданията в Букурещ през 1859 г.

3.5. Заключение

За първи път разполагаме с първични сведения за това, какви принципи на работа са препоръчани на преводач, който предава библейския текст на нвб. Неофит Рилски получава от Иларион Критски ясни указания как да превежда. А самият Иларион Критски е наставник, с когото Неофит обсъжда конкретни проблеми в работата. Търновският митрополит го овластява, окуражава, наставлява, при нужда го успокоява и по въпросите около сътрудничеството с БЧБД.

Когато анализираме превода във връзка с неговия оригинал и в диалог с бележките, запазени по ръкописа на Неофит, пред нас се разкриват още по-пълно подходът и професионализмът на рилския монах. Неофит трябва да се възприеме като преводач в съвременния смисъл на това понятие. Той е компетентен не само филологически, но и богословски, и тексткритично. Той работи сам и макар да се консултира по различни принципи въпроси с Иларион Критски, конкретните решения и множеството процедури по коригиране, редактиране и изглаждане на превода върши без помощ.

Независимо колко и какви текстове и издания използва Неофит в работата си, преводът му е от цсл, както и сам заявява на заглавната страница. Преводът е на говорим български език. Връзката му със западния български говор, както на Сапунов с централнобългарския, само подсилва живостта на езика. Без да напуска по-консервативния и като цяло буквален подход при превода, Неофит работи със свобода. Така постига не само яснота, но също красота и въздействие. Той успява да запази от цсл разбираемостта и използвано в религиозния и всекидневния език, но и да го прелее в един добър и граматически последователен български език. Неофит осъзнато и критично се присъединява към новоформиращата се библейска преводна традиция, като използва цсл и като влиза в диалог с вече съществуващия, макар и не толкова разпространен превод на Сапунов, от който възприема някои решения и пояснения.

IV глава

Стария Завет, преведен от К. Фотинов, под редакцията на Е. Ригс и Хр. Костович (1860, 1862, 1864)

4.1. Въведение

След като НЗ на Неофит Рилски е отпечатан през 1840 г. и започва да се разпространява сред българите в и извън Османската империя, най-естественият ход на събитията е да се премине към работа върху превода на СЗ.

4.2. Преводът на Стария Завет от К. Фотинов, редактиран от Е. Ригс и Хр. Костович (1860, 1862, 1864)

Дейността на БЧБД сред народите в Османската империя е под вещото ръководство на Беджамин Баркър, който познава и общува с българите в Смирна. Сред тях е и Константин Фотинов. В периода 1834-1835 г. Баркър пътува интензивно сред българското население в империята²¹. Тогава, както вече посочихме, той се запознава лично с изданието на Сапунов, а по-късно уговаря и успява да организира няколко издания от превода на Неофит Рилски.

Както и на много други места, в своята дейност сред населението на Османската империя Британското дружество си партнира с други мисионерски организации и дружества, които печатат или разпространяват християнска литература. Такива са АБ, АБрД и АБД (RABCFM 34, 1843:91). В сътрудничество представители на тези организации превеждат, издават или разпространяват Библията, религиозна и образователна литература, вестници, списания и брошури, които им служат за постигането на техните специфични цели. Именно в резултат на тези взаимоотношения БЧБД няма нужда да поддържа професионални библейски преводачи или да отваря печатници навсякъде, където работи за издаване и разпространение на Священото Писание. Именно така Божието провидение е отредило в работата на БЧБД за превода на Библията на нвб да се ангажира американецът Елайас Ригс, който се оказва не само един от най-компетентните лингвисти в турската мисия на АБ, но и световно признат учен библеист. Той не просто познава отлично библейските езици и екзегетика, но и около десетилетие преди да се заеме с българските преводи, вече използва българския език. Изглежда първоначално идеята е била той да се ангажира с работата по СЗ. Но понеже през 1844 г. е пренасочен да работи по превода и издаването на арменската Библия (Riggs 1891:11-12), към конкретни действия за организиране на старозаветния превод на български език се преминава едва около 1854 г., когато за преводач от новогръцки е поканен Константин Фотинов, учител и книжовник в Смирна, а Елайас Ригс е ангажиран да свери текста му с еврейския.

В Цариград Фотинов издава смятаното за първото българско списание – „Любословие“, – което в по-голямата си част е превод от друго протестантско издание на новогръцки език (RABCFM 35, 1844:110) със същото заглавие. Между Фотинов и Ригс, който също живее в Смирна, се установяват близки и топли взаимоотношения, които продължават до последните дни на българския книжовник (Ригс 1894:110). Можем да допуснем, че именно практиката на К. Фотинов да превежда по-голямата част от материалите за „Любословие“ от новогръцки повлиява върху решението да се използва същият модел и при превода на СЗ. Така българинът започва да превежда СЗ около 1854 г. и, работейки усърдно, приключва целия превод за четири години. За съжаление няколко дни след като се премества в Цариград и започва заедно с Ригс да редактира своя превод на СЗ, на 12 декември 1858 г. Фотинов умира (Riggs 1891:17).

След като през декември 1854 г. приключва превода на Псалтира, българинът праща

²¹ Фотинов, К. до Б. Баркър. Писмо. 6 юни 1834. - В: Данова 2004:218-220, писмо № 97.

първите двадесет и пет Псалма в Цариград²², за да бъдат прегледани от Ригс. От писмото на Фотинов разбираме, че при ангажирането му пред него са поставени ясни изисквания да превежда от версията на Вавмас и да съобразява българския език, който се използва в НЗ на Неофит. За добрата работа на българския просветител и за естеството и вещината на редакторската работа на Ригс, както и за някои от решенията, които те взимат при срещата си за прегледа на текста, научаваме малко повече от писмо на американския мисионер до представителя на БЧБД Б. Баркър от първи март 1855 г. (BSA/D1/2/105). В него Е. Ригс дава висока оценка за работата на Фотинов като преводач на Свещения текст – преводът е верен и точен. Нужда от корекции има само на някои места. Условието езикът да следва стилистично Неофитовия превод е спазено. При работата си освен новогръцкия оригинал Фотинов използва и френски превод. От посоченото от Ригс примери става ясно, че при редакцията на превода се правят справки и с английската версия. Фотинов работи с разбиране и загриженост за възможностите на читателите. Редакторската работа явно също е извършена с компетентност и принципност. Ригс, от една страна, следи гръцкия, от който се превежда, а от друга, еврейския, на който са написани Псалмите. Основната цел е българският превод да бъде съгласуван с еврейския, макар да е правен от друг език. Все пак има места, които в самия еврейски текст са неясни. Там Ригс следва гръцкия текст. Целият този процес е подпомогнат и от най-добрата налична тогава помощна литература (речници, граматика, преводи, коментари), и от опита на самия Ригс в работата му като консултант по гръцката версия, от която Фотинов превежда.

През 1855 г. в Смирна излиза първият плод от труда на Константин Фотинов над превода на СЗ. Текстът на Псалтира е отпечатан с цсл букви. Добавените за пояснение думи в текста са в скоби, отново подобно на Неофитовия НЗ. Псалмите са разделени и номерирани според гръцкото издание и славянския канон, които следват Септуагинта. За месеци тиражът се разпродава почти изцяло и дружеството взема решение да направи второ издание (RBFBS, 50 1856:cviii). Вероятно по заръка на Баркър, Фотинов продължава, като превежда Битие и Книгата на пророк Исая. Ръкописите стигат до Ригс в Цариград преди края на 1855 г.. Той преглежда Битие и само няколко глави от Исая. През пролетта на следващата година при пътуването от Цариград до Смирна, откъдето Ригс със семейството си се готви да отплава за Америка, един от куфарите му е откраднат и ръкописът с българския превод на Исая се загубва заедно с множество други ценни вещи на мисионера²³. Докато е в Смирна, Ригс се среща с Фотинов и установява, че той е приключил и с превода на книгите Битие, Притчи и Еклисиаст. Докато Ригс изчаква в Смирна да отпътува за САЩ, явно двамата с Фотинов прегледат и превода на Притчи и Еклисиаст.

В началото на 1857 г. е готов преводът на осемнадесет книги от СЗ (RBFBS, 53 1857:clxv). Самият Ригс заявява, че преди да отпътува за САЩ (1856-1858), е прегледал четири книги от превода на Фотинов (Riggs 1867:379). И наистина, докато той отсъства, Баркър подготвя отделни издания на Псалтира, на Битие и също на Псалтира с Притчи и

²² Фотинов, К. до Б. Баркър. Писмо. Смирна, 19 октомври 1854. - В: Данова 2004:784-785, п. № 381.

²³ Riggs, E. to B. Barker. Letter. Smyrna, Apr. 2, 1856. - In: BSAX/1/R

Екклесиаст.²⁴ Фотинов също работи усърдно, докато редакторът му е в САЩ. От писмо на Баркър²⁵ научаваме, че до февруари 1857 г. са преведени Петокнижието, Исус Навин, Съдии, Рут, I и II Царе, I и II Летописи. Оставаме с впечатлението, че Фотинов превежда последователно и напредва бързо. През юни същата година за превод остават само 14 книги от СЗ26. По силата на първоначалната уговорка преводачът да наблюдава и работата в печатницата, в началото на 1857 г. Баркър вика Фотинов от Смирна в Цариград за издаването на Битие и Псалмите с Притчите и Екклесиаст²⁷. По същото време в Лондон се публикува отделно Псалтира.

През 1858 г. Ригс се връща от САЩ, за да посвети следващите дванадесет години на работата върху българския превод на Библията (RBFBS, 55 1859:149; Riggs 1891:17). Още с пристигането си Ригс се залавя да прегледа останалата част от превода на СЗ. Фотинов е повикан да дойде от Смирна в Цариград, където заедно с Ригс ще работят интензивно върху редакцията. На 8 декември те започват проверката на Изход (Кларк 2007:228), но на 12 декември Фотинов умира (Riggs 1891:17).

Още в деня след смъртта на Фотинов „държавният цензор на българските публикации“ в Цариград се свързва с Ригс, за да изрази съболезнованията си и да заяви, че е готов да съдейства за намирането на подходящ помощник, който да продължи работата (Riggs 1872:78-79). До 28 декември още не е взето решение кой ще замести Фотинов и търсенето продължава²⁸. Но месец по късно работа по ръкописа продължава вече със сътрудничеството на Христовул Костович, известен още с името Сичан-Николов. Задачата на Костович е била да редактира текста заедно с Ригс и да го подготви за печат²⁹.

Когато Костович е нает за работата по текста на Фотинов, Баркър и Ригс са уверени в предимствата на западнобългарския (или македонския говор), който дотогава е следван в преводите на български език. Тази убеденост обаче бързо започва да се губи. В края на септември 1858 г. научаваме, че последното издание на Псалтира от 1857 г. в тираж 5000 бройки е на изчерпване³⁰. Решава се да се направи новото издание, но в Лондон и то след като Ригс прегледа превода и внесе в него някои нужни промени. През 1859 г. приключва редакцията на Петокнижието (RBFBS 1860:94) и започва отпечатването му. През 1860 г. излиза първата част от текста на СЗ, която съдържа Петокнижието. През 1862 г. за печат се подготвя втората част от текста на СЗ. Под надзора на Е. Ригс тогава започва и работата по отпечатването и на третия, последния том от Стария Завет. През септември редакцията и окончателното подготвяне на текста

²⁴ Barker, V. Letter. Constantinople, Nov. 22, 1856. - In: BSA/E3/1/3, p. 7, 9-10;

²⁵ Barker, V. to the Editorial Department. Letter. Constantinople, Feb. 9, 1857. - In: BSA/E3/1/3, p. 69-70.

²⁶ Barker, V. to the Editorial Department. Letter. Constantinople, June 19, 1857. - In: BSA/E3/1/3, p. 119-120.

²⁷ Barker, V. to the Editorial Department Letter. Constantinople, Feb. 9, 1857. - In: BSA/E3/1/3, p. 69.

²⁸ Barker, V. to W. Helchen. Letter. Constantinople, Dec. 28, 1858. - In: BSA/E3/1/4/1, p. 23.

²⁹ Barker, V. to H. Knolleke. Letter. Constantinople, Feb. 15, 1859. - In: BSA/E3/1/4/1, p. 54-55.

³⁰ Bergne, S. to J. Mee. Letter. Sept. 27, 1859. - In: BSA/E3/1/4/1, p. 190.

за печат стига до Йеремия 26 гл. Но с отпътуването на Ригс и семейството му през декември за Малта заради влошеното му здраве (RBFBS 1863:132; 1864:109) работата се забавя. Костович продължава сам. После ръкописът се изпраща на Ригс за последни поправки, а оттам се връща на печатаря³¹. Но след като очите на мисионера се възпаляват, той трябва да спре напълно работа до завръщането си в Цариград през май 1863 г. Около средата на октомври работата по отпечатването на третия том от СЗ приключва.

През 1863 г. А. Томсън характеризира опозицията срещу разпространяването на Писанието в България като „може би най-тежката от всички провинции на европейска Турция“. Основната причина за това отново се свързва с липсата на съпричастие към просветлението на народа от страна на гръцкия клир. В разпространението на Свещеното Писание на български език гръцките свещеници виждат най-голямата заплаха за своя авторитет и причина за разногласия сред техните паства (RBFBS 1864:109). През 1865 г., след като завършват работата по НЗ, Е. Ригс, Хр. Костович, А. Лонг и П. Р. Славейков се захващат с втора редакция на СЗ. През това време Лонг започва да издава в. „Зорница“ (RABCFM 55, 1865:73).

4.3. Преводът на Стария Завет от К. Фотинов и неговият оригинал

Анализът на историческите данни за работата върху СЗ показва ясно, че оригинал на К. Фотинов е новогръцкият превод от еврейски, подготвен с участието на гръцкия свещеник Неофит Вамвас (1770–1856)³². Все пак пред нас стои задачата да определим от кое издание на Вамвас е правен преводът.

През 1837 г. Х. Лийвс, А. Лаундс и Н. Вамвас приключват работата по превода на СЗ на новогръцки език (Horne 1840:169), а отпечатването му в Лондон завършва през 1840 г.. През 1846 г. Лаундс с помощта на Вамвас и Николаидис започват редакция на СЗ, която е готова в началото на 1849 г., а до края на годината се редактира и НЗ. Цялата Библия на новогръцки е издадена през 1849 и 1850 г. в Лондон и през 1854 г. в Атина.³³ Именно тази редактирана версия, назовавана само по името на Вамвас, се използва основно и до днес в Гърция.

Когато сравняваме версията на СЗ на новогръцки (ктрв) език от 1840 г. и тази на цялата Библия от 1850 г., прави впечатление, че езикът (някои понятия, глаголни времена, предлози и членувания) е редактиран спрямо LXX. Тези промени обаче не оказват особено влияние при превода на български език. Все пак има някои разлики между двете гръцки версии, които ни дават основание да смятаме, че Фотинов е прежеждал по-скоро от редактираното второ издание в Лондон през 1850 г. Това обаче поставя пред нас още един въпрос – доколко това издание се съобразява с Масоретската версия на еврейския текста (MT). Отговора намираме, когато сравним основните текстови разлики в книгата Битие от MT и LXX и проследим как те влияят на

³¹ Thomson, A. to H. Knolleke. Letter. Constantinople, Sept. 17, 1862. - In: BSA/E3/1/4/2, p. 305-306.

³² Riggs, E. to B. Barker. Letter. Smyrna, Apr. 2, 1856. - In: BSAX/1/R.

³³ RBFBS 1854:lxiv.

новогръцките издания и на българския превод. Българският превод, по силата на текстовите характеристики в изходното издание, следва стриктно МТ, като навсякъде отбелязва вмъкнатите за пояснение думи и изрази, поставяйки ги в скоби. И най-вероятно за следващите издания преводът е сверяван с еврейския не само от езикова, а и от текстологическа гледна точка.

4.4. Текстови особености на превода на Стария Завет на К. Фотинов, под редакцията на Е. Ригс и Хр. Костович

В настоящата част от изследването ще анализираме избрани части от издания на книгата Битие и Псалтира, направени докато Фотинов е жив, с цел да установим принципите и подхода, които Фотинов следва при превода на СЗ. Ще разглеждаме и изданията на тези библейски книги след смъртта на преводача, като по този начин освен конкретните решения в българския текст ще проследим и редакторската намеса на Ригс и Костович, а по-късно – на комисията, работила по пълното издание на Библията – Е. Ригс, Хр. Костович, А. Лонг и П. Р. Славейков.

Изданиято на Псалтира от 1855 г. в Смирна и от 1857 г. в Лондон и в Цариград на практика съдържат един и същ текст. Томът от 1860 г. в Цариград съдържа първата редакция, която Костович и Ригс правят. Тук текстът на Фотинов е щателно прегледан и са въведени множество поправки от разнообразен характер – променят се части на речта, заменят се понятия, поправя се словоредът и се коригират граматиката и правописът. Последвалото издание на Псалтира като част от третия том на СЗ през 1864 г. рядко променя понятия от изданиято през 1860 г., а по-скоро осъвременява текста граматически и правописно. През 1866 г. отново излиза отделно издание на Псалтира, вероятно като първи плод от работата на комисията по СЗ в Цариград. За този том с Псалтира (1866) текстът отново се изчита обстойно и се въвеждат множество промени. Преводът става още по-близък до еврейския (почти буквален), определени конструкции и словоредът на някои фрази са променени, граматиката и правописът са още осъвременени. Прави впечатление, че някои решения на Фотинов, които са били променени през 1860 и 1864 г., сега са върнати обратно в текста.

Книгата Битие излиза самостоятелно и без промяна в текста – заедно с Притчи и Еклисиаст – през 1857 г. в Цариград. Първата книга на Библията е публикувана отново в Цариград през 1860 г. като част от първия том на СЗ, след като е била обстойно прегледана и редактирана от Ригс и Костович. Подобно на Псалтира, в нея се правят множество корекции на изказа, словоредата, понятията, граматиката и правописа. За своето трето издание, като част от цялата Библия (1871), книгата Битие минава отново през щателен преглед и редакция от страна на комисията от мисионери и български книжовници. Отново са въведени множество промени на изказа, словоредата, понятията, граматиката и правописа.

4.4.1. Преводът на Псалтира

Анализът на първите три Псалма показва, че Фотинов превежда смисъла точно и като цяло – дума по дума. Рядко това създава проблем, като прави изказа по-тромав.

Като цяло словоредът следва този на оригинала. Множество са примерите обаче как словоредът се променя при последвалите редакции на Костович и Ригс, а понякога понататък отново се възстановява. На места в името на точността и добрия българския изказ подхождат на Фотинов е по-свободен от формална гледна точка. Това се вижда ясно на морфологично и лексикално ниво, отколкото при словоредата. Той превежда с мн. ч. форми, които в оригинала са в ед. ч., което се поправя от Костович и Ригс за отпечатването на Псалтира през 1860 г. и остава така за следващите издания.

Както отбелязахме, Фотинов обикновено превежда дума по дума, но понякога разгръща дадено понятие във фраза, за да предаде по-добре неговия смисъл или обхват, което остава така и в следващите издания, а по-късно е съкратено още. Друг формален белег за влиянието на оригинала върху преводача е практиката му да следва добавените за пояснение думи и фрази, както и да ги слага в скоби. Фотинов обаче не се ограничава само с поясненията във версията на Вамвас, а и сам добавя информация, когато смята за нужно. Стремешт към буквалност се забелязва и в превода на глаголните времена, дори когато на български език изказът е тромав. Стремешт на преводача да следва стриктно своя оригинал личи и при членуването. По подобен начин и предлозите се предават по подобие на оригинала, дори това да е компромис спрямо българския език.

Едно от големите предизвикателства пред преводача е изборът на думи, с които да изрази идеите и обектите от произведението, което превежда. Това предизвикателство е още по-голямо, когато текстът се превежда за първи път и то в една доста нееднородна и динамично променяща се езикова среда. И съвсем естествено е най-голям брой лексеми преводачът да възприеме от живия български език. Едни от тях остават непроменени и в следващите издания, докато други, и то немалко, са заменени. За малък брой лексеми можем да предположим, че Фотинов по-скоро неосъзнато възприема от западния български говор, на който той е носител.

При думите и изразите, които могат да се приемат за богословска терминология, е трудно да преценим кога те са взети от българската религиозна лексика и кога – от преодите на Неофит или от цсл преводи на Библията. Естествено голям брой понятия вероятно пряко (или косвено) са възприети от цсл. преводи на Библията, като някои от тях остават в следващите издания без промяна, а други са заменени с по-подходящи. За една по-малка група понятия може само да предполагаме дали Фотинов ги съставя сам или възприема от говоримия език по негово време. Някои от тези лексеми остават непроменени в следващите издания, други са заменени, а трети – първоначално променени, по-късно отново са възстановени, явно като по-подходящи.

4.4.2. Преводът на Битие

Като сравним внимателно началните три глави от първата книга в Библията според версията на Вамвас (1850) и на Фотинов (1857), установяваме, че преводачът предава смисъла точно и колкото може по-буквално. В определени случаи, придържайки се строго към гръцкия оригинал, той запазва някои не толкова буквални решения в превода на ктрв, които обаче предават по-точно евр. Фотинов изглежда се стреми да бъде буквален не само в смисъла и словоредата, но и когато предава някои стилистични фигури от евр. оригинал, запазени във версията на Вамвас. Много рядко Фотинов си позволява малка свобода в превода, така че леко да модифицира значението.

Изглежда Фотинов внимава не само да превежда дума по дума, а дори и при членуването на имената следва гръцката версия. Това обаче не е за сметка на естествения български изказ. Като цяло Фотинов използва лексеми от съвременния му български език, а не ги възприема от цсл превод. Обикновено тези понятия остават непроменени и в последвалите издания на СЗ и цялата Библия, като едва при ревизираното издание от 1923 г. някои от тях са заменени. За някои по-специфични понятия е трудно да преценим доколко преводачът е използвал като извор цсл превод или съвременната му религиозна лексика. Други понятия вероятно вече са били утвърдени, затова не е било нужно да се възприемат пряко от цсл. Личните имена и топонимите са предадени според версията на Вамвас, която от своя страна обикновено следва приетото в гръцкия език през LXX четене на имената, затова те съвпадат или се доближават до цсл.

Обикновено Фотинов е последователен и превежда дадено гръцко понятие с едно съответстващо понятие на нвб. Когато обаче контекстът е различен, една гръцка дума се предава с различни български думи. Когато няколко гръцки понятия се използват като синоними, те се предават с едно българско понятие, а в различен контекст едно гръцко понятие е предадено с различни български понятия.

За първото цялостно издание на СЗ, наред с поправките на Костович за приспособяване на правописа към източния говор, Ригс прави подробно сравнение с еврейския оригинал и още повече приближава българския превод към него. Това той постига по няколко начина. На първо място, уеднаквява понятията според еврейския там, където гръцкият ги е предал с различни думи. Изглежда при сверяването с еврейския текст Ригс поправя и места, където Фотинов се е отдалечил от гръцкия, който от своя страна следва точно еврейския. Костович и Ригс правят промени и там, където българският превод не предава точно смисъла. Промени се правят и в случаите, когато, макар и разбираеми, понятията или изказът не звучат добре на български език. При редакцията на превода са променени лексеми, които звучат диалектно за налагащия се източен говор. Като цяло при превода на Битие Фотинов следва стриктно практиката в своя оригинал да се слагат в скоби вмъкнатите за пояснение думи и фрази. Повечето от тези добавки са възприети от гръцкия текст.

4.5. Заключение

Сведенията, с които разполагаме относно работата на Фотинов като преводач на СЗ, са оскъдни. Оценката на Е. Ригс за него е изключително висока. За работата му съдим по изданията, докато е още жив (Псалтир и Битие). Оригинален на Фотинов е от изданието на СЗ от 1850 г. на ктрв, което е редактирана версия на превод от еврейски. По силата на текстовите характеристики в изходното издание българският превод следва стриктно МТ. Като цяло оригинален се следва по съдържание и, доколкото е възможно, по форма. На места по-грубата и объркваща структура на някои изречения в Псалтира – книгата, с която започва превода си, – е изгладена в следващите книги (например Битие). При подбора на понятията Фотинов черпи смело от българския език, без обаче да пренебрегва наложилата се като църковна или свързана с християнството цсл терминология. Цялостният му подход е последователен и премислен.

Направените в следващите издания корекции до голяма степен целят да приспособят езика към налагащия се като книжовен източнобългарски говор. Поправки и подобрения се правят постоянно, като понякога това води до отхвърляне, а после до възстановяване на някои преводачески решения на Фотинов. В този процес не спира също сверяването с еврейския оригинал и приближаването на превода до него.

V глава Нова версия на Новия Завет на източнобългарски говор (1862-1867)

5.1. Въведение

След като НЗ е преведен от Неофит Рилски и издаден в три тиража, около 1854 г. Константин Фотинов е ангажиран от БЧБД да преведе СЗ. Задачата му е била да използва езика и стила, вече наложени от Неофит в НЗ. Явно първоначалният план е бил преводите на Фотинов и Неофит да послужат за издание на цялата Библия. Но докато се работи по СЗ, езикът на Неофит започва да звучи архаично и дори смешно за българите на север от Стара планина. Самият текст на СЗ се преработва няколко пъти, за да се доближи до източнобългарския говор, който все повече се възприема като норма за книжовен език. Това обаче го отдалечава от езика на Неофит и прави невъзможно съчетаването на двата превода в общо издание.

5.2. Частично запазената версия на НЗ, изготвена от П. Р. Славейков (1863)

Самото подготвяне на новата версия преминава през процес, изпълнен с неочаквани промени.

5.2.1. Версията на П. Р. Славейков на НЗ

През 1859 г. АБД започва да води преговори с БЧБД, за да придобие правото да отпечата НЗ на български език. Основание за такова искане е практиката АБД да отстъпва на БЧБД правото да печата преводи, финансирани от Америка, както и фактът, че всички мисионери сред българите са американци. Междувременно Неофитовият превод на Новия Завет започва да звучи като на диалект (Иречек 1995:372). В кореспонденция³⁴ с БЧБД новият представител на дружеството А. Томсън напомня, че в българския език има два диалекта – западен или македонски и източен или централно български – и съществуващата версия на НЗ е била подготвена преди повече от двадесет години на първия от тях, който тогава се е използвал повече при публикуването на литература. Още излага планът на американските мисионери на север от Стара планина да се изготви нова версия НЗ. Идеята е версията да бъде изработена

³⁴ A. Thomson to S. Bergne. Letter. Constantinople, May 8, 1861. – In: BSA/E3/1/4/2, p. 75-77.

най-вече от А. Лонг, като трудът му ще бъде подпомогнат и редактиран от други мисионери, които не се уточняват. Като основа ще се вземе текстът на Неофит, който „няма да бъде променян без нужда, но същевременно нужните поправки ще засегнат всеки ред поради различната форма на окончанията в двата говора и често дори цели части от изречения ще се наложи да бъдат поправени. Мисионерите смятат, че полученият текст съвсем основателно може да се нарече нова версия“.

След поредица разговори и уточнения между двете дружества, през 1861 г. издателския отдел на АБД предлага³⁵ Британското дружество да финансира подготовянето на „новата версия“ и да притежава правата над нея с надеждата, че то ще позволи на АБД да печата този текст или при нужда ще му осигурява тиражи на приемлива цена. Два месеца след като нещата се изясняват, са направени конкретните стъпки за подготовката на НЗ на източнобългарски говор. От писмо на А. Томсън в края на ноември 1861 г.³⁶ научаваме, че от името на БЧБД Албърт Лонг „се е договорил с г-н [П. Р.] Славейков, учител, смятан за много компетентен специалист, да подготви чернова на целия Нов Завет. Братът на свещеника Иларион [Макариополски], г-н [Никола] Михайловски... трябва да редактира черновата... Окончателната редакция вероятно ще бъде направена в Търново от д-р Ригс и г-н Лонг.“

А. Лонг се запознава със Славейков и неговата литературна дейност, когато се установява в Трявна през 1859 г. (Хаджиниколова 2000:33). Там Лонг се запознава и с Никола Михайловски. Самият Славейков в спомените си пише, че е бил ангажиран от Британското дружество да преведе НЗ от цсл (Славейков ПР 1979:38). Кларк (2007:228) обаче твърди, че през 1863 г. Ригс и Костович започват работа „върху повторния превод от П. Р. Славейков на Неофитовия Нов Завет“. Все пак тези две сведения не си противоречат напълно. Славейков казва не от какъв език е правил версията си, а от какъв език е бил нает да я направи, докато Кларк смята, че Славейков подготвя своя текст въз основа на Неофитовия НЗ, – твърдение, което се доказва при сравняването на двете версии. Очевидно Славейков е ангажиран не просто да оправи на места Неофитовия език, а да подготви изцяло обновен текст на източнобългарския говор.

Нещата стават още по-сложни, ако трябва да се съобразим с информацията от „Преводачи на Библията в Цариград“³⁷, според която за работата си по НЗ Ригс, Лонг, Костович и Славейков (Преводаческата комисия в Цариград) „използвали донякъде превода, направен от отец Неофит от цсл на македонския говор, както и друг превод, направен от г-н Славейков от гръцки език на източния български говор, освен това сравнявали внимателно труда си със сръбски, руски и други преводи“. Тук се потвърждават думите на Славейков, че прави самостоятелен превод. За източник обаче се сочи гръцкият език (вероятно ктрв), който именитият български книжовник познава така добре, както и цсл. Преводаческата комисия в Цариград не просто редактира текста на Славейков, а го използва в своята работа наравно с превода на Неофит. Това, от своя страна, предполага, че НЗ в т. нар. Славейкова Библия (1871 г.) не е в тесния смисъл

³⁵ Brigham, J. to S. Bergne. Letter. New York, Sept. 12, 1861. – In: BSA/E3/1/4/2, p. 110-112.

³⁶ Thomson, A. to H. Knolleke. Letter. Constantinople, Nov. 20, 1861. – In: BSA/E3/1/4/2, p. 159-161.

³⁷ Translators of the Bible at Constantinople. – In: MH 63, 1867:379-380.

преведен или подготвен от П. Р. Славейков. В крайна сметка проблемът може да се реши, като се сравнят версиите на Неофит и на Преводаческата комисия с текстове на цъл и елин.к. (и евентуално на ктрв), особено с публикуваните през 1862 г. няколко глави на Евангелието от Матей, за които може да предположим, че са част от подготвената от Славейков версия, която никога не е била публикувана цялостно.

Славейков е ангажиран от Лонг да подготви НЗ в края на 1861 г., а през април 1862 г., когато по предварителна уговорка е трябвало работата да бъде завършена³⁸, Ригс гостува на Лонг в Търново (Riggs 1891:19), откъдето посещава Петко Р. Славейков в Трявна. По време на срещата си Е. Ригс и П. Р. Славейков обсъждат работата на българина. Новата версия е завършена през юни. Но прегледаният от Михайловски и Лонг, преписан начисто и отново поправен ръкопис, е занесен от Лонг в Цариград едва в края на септември 1862 г.³⁹

По-рано същата година се е състояла среща в Тулча на Българската мисия към Методистката епископална църква с представители У. Претиман от Шумен, А. Лонг от Търново и Ф. Флокън от Тулча с Мисионерския борд, представен от Л. Джейкъби и Ф. Уорън. Там се разглежда молбата от страна на Библийските дружества (БЧБД и АБД) и на Мисията на АБ в Цариград, от която е част и д-р Ригс, към борда на Методистката мисия „в името на общата дейност“ да прехвърлят А. Лонг от Търново в Цариград, за да съдейства в работата по превода на Священото Писание на български език (Long 1899:130).

През септември 1862 г. ръкописът на Славейков още не е стигнал до Цариград, а здравето на Ригс и съпругата му рязко се влошава. По тази причина американският мисионер е посъветван от лекарите и от своите колеги заедно със семейството си да отиде за известно време на о. Малта. Но преди да замине за Малта със семейството си в края на ноември, Ригс успява да прегледа набързо новата версия на НЗ, чийто ръкопис Лонг донася в Цариград седмица по-рано. Ригс, който възприема версията като нов превод, споделя с А. Томсън мнението си, че текстът е изключително удовлетворяващ и „изисква много малко поправки, като преводачът изглежда е оправил някои неща след разговора с д-р Ригс в Трявна“. Самият ръкопис, който със заминаването на Ригс остава на съхранение при А. Томсън, се оценява като верен, със задоволителен брой корекции между редовете⁴⁰.

Но след като А. Лонг пристига в Цариград и се оказва, че няма възможност да работи с Ригс по НЗ, той подготвя съкратено изложение на живота на Исус Христос, което да служи като помагало за българските училища. Разказите за Исус в тази книжка вероятно са взети от версията на Славейков. Така в Цариград в края на 1862 г. излиза „Съкръщение на Евангелие-то за ползъ на български-те училища“. В края на книжката е публикуван текстът на Проповедта на планината (Матей 5 – 7 гл.), без да са номерирани главите и стиховете. Сравняването на този откъс с превода на Неофит и с текста на НЗ, изготвен от Комисията в Цариград и публикуван през 1866 г., показва, че

38 Thomson, A. to H. Knolleke. Letter. Constantinople, Nov. 20, 1861. – In: BSA/E3/1/4/2, p. 160.

39 Thomson, A. to S. Bergne. Letter. Constantinople, Oct. 1, 1862. – In: BSA/E3/1/4/2, p. 306-307.

40 Thomson, A. to S. Bergne. Letter. Constantinople, Oct. 1, 1862. – In: BSA/E3/1/4/2, p. 306-307.

това е явно текст на източнобългарския говор, различен от другите два. Ето защо можем да предположим, че това е може би единствената част от текста на Славейков, публикувана с минимална редакторска намеса.

5.2.2. Частично запазената версия на П. Р. Славейков (1863) и нейният оригинал

Както вече отбелязахме, до нас са достигнали три глави на Евангелието от Матей, издадени през 1862 г. Използваният в текста източнобългарски говор и фактът, че се различават от всички други предходни и следващи версии на НЗ на нвб, предполагат, че те най-вероятно са единствената публикувана част от версията на НЗ на П. Р. Славейков, преди да е бил редактиран от Преводаческата комисия в Цариград.

Самият Славейков свидетелства (1979:38), че е превеждал от цсл, а Кларк (2007:228) твърди, че той е работил върху текста на Неофит. Освен това знаем, че Лонг и Ригс са разговаряли със Славейков в Търново, докато още е работил по НЗ. Така нашата задача е да определим дали стигналият до нас текст е превод от цсл, или е редактирана версия на Неофитовия НЗ.

Сравнявайки няколко места, където има текстови разлики между изданията на елин.к., установяваме, че Славейков обикновено следва цсл. и Неофит. Изглежда обаче в 5:47 текстът на Славейков е бил редактиран по елин.к. Вещност част от тази корекция е направена още в последното издание на Неофитовия текст през 1859 г. в Букурещ. Именно с това издание най-вероятно е разполагал Славейков. Когато сравним местата, в които цсл добавя в скоби пояснителни думи, виждаме, че понякога Славейков, подобно на Неофит, ги приема без скоби, а друг път ги пропуска. На няколко места, където добавените в цсл думи в скоби имат текстологична стойност, текстът на Славейков ги изпуска. В тези случаи текстът явно е съобразен с елин.к. И понеже само в едно, откъснато сведение се твърди, че Славейков е използвал елин.к., оставаме по-скоро с впечатлението, че преводът му е бил редактиран текстово.

Тъй като е бил ангажиран от БЧБД чрез А. Лонг⁴¹, може само да предполагаме, че Славейков е използвал някое от цсл издания на Библейските дружества. Трудно е да определим доколко и как изданието на Неофитовия НЗ в Букурещ влияе върху текста на Славейков. Но за нас не остава съмнение, че той е бил съобразен с текста от издание на TR.

5.2.3. Текстови особености на частично запазената версия на П. Р. Славейков (1863)

С всички уговорки, които с основание трябва да се направят, като изхождаме от историческите сведения, обсъдени в 5.2.2., приемаме, че „Слово-то Христово на горж-тж, Мат. гл. 5 до 7“ (Съкращение 1862:85-94), е част от непубликувания превод на Славейков. И макар да сме ограничени само в рамките на три глави, все пак текстът е достатъчен, за да се определят основните характеристики на подхода, използван в него.

⁴¹ Thomson, A. to H. Knolleke. Letter. Constantinople, Nov. 20, 1861. – In: BSA/E3/1/4/2, p. 159-161.

За целта ще сравняваме този текст с цсл и с изданието на НЗ на Неофит с граждански букви от 1859 г. в Букурещ, с което най-вероятно Славейков е разполагал. На места ще се позоваваме и на текста на НЗ, подготвен от Преводаческата комисия (ПК) и отпечатан през 1866 г. в Цариград.

Направените сравнения ни дават множество основания да заключим, че П. Р. Славейков на практика редактира широко разпространения по това време НЗ на Неофит Рилски, а не подготвя нов, различен превод. В работата по редакцията безспорно са използвани издания на цсл и елин.к. Промените засягат буквално всеки стих и са в широк диапазон – от поправка на правописа и пунктуацията през осъвременяване и прецизиране на понятия и изрази до промяна на словоредата, синтактичните връзки в изреченията и дори понякога до промени на смисъла. Въпреки това обаче подобие то между двете версии е толкова голямо и от такъв вид, че не остава съмнение: текстът от 1862 г. е редакция на изданието на Неофит от 1859 г.

Когато възлагат на Славейков да подготви нова версия на НЗ, текстът на Неофит Рилски е вече на повече от двадесет години, през които българският език се развива динамично. Той вече не е съвкупност от множество местни говори, а придобива все по-единна книжовна форма. Западният български говор от времето на Неофитовия превод вече не доминира в печатната литература, а централнобългарският говор е безспорен водач. И макар тези говори да са части от един и същ език, в тях е естествено да се откриват разлики буквално на всяко ниво. Голяма част от промените, направени от Славейков, ще се запазят в следващите версии на НЗ, но други ще бъдат отхвърлени от ПК, в която членува и самият Славейков.

Славейков променя често словоредата в рамките на фразата очевидно с цел изказът да стане по-естествен. По този начин той се разграничава от постоянния стремеж на Неофит да следва точно словоредата на цсл. Той се стреми постоянно да съкращава и опростява изказа, което постига по много начини. На места се изразява по-сбито. Друг път маха части от текста, които присъстват в текста на елин.к. и цсл, но сякаш му се струват излишни. В трети случаи Славейков съкращава изказа, като поправя граматическата конструкция и заменя някои части на речта с други. Краткост се постига и когато Славейков пропуска подлога или допълнението, допълнени от Неофит с местоимения. Пропуска и добавени без скоби думи от Неофит, което цели преводът от цсл и елин.к. да стане по-буквален. Много рядко той решава да разшири изказа, като добави спомагателния глагол. Славейков променя облика на структурата не само като обновява словоредата или сбива изказа, а на места разделя и свързва различно изреченията.

Някои места в текста показват ясно, че Славейков се старее да уеднакви текста стилистично. Той често уеднаквава понятия и изрази. При повторение на изрази, той избира първия изказ и по него приравнява следващия, дори така преводът да става по-свободен. Славейков си позволява този подход дори когато така се разминава с елин.к. и цсл.

Направените промени без съмнение потвърждават, че на места Славейков сравнява и на поправка текста на Неофит според цсл, който от своя страна следва този на елин.к. Когато в процеса на сравнение открива пропуснат текст у Неофит, Славейков го допълва. Грешки обаче се допускат и при отпечатването на Славейковия текст.

Някои от редактираните от Славейков места ни карат да смятаме, че са повлияни по-скоро от текста на елин.к, отколкото на цсл. В стигналия до нас текст на Славейков не се използват скоби. Всички добавки от цсл или Неофит са отхвърлени или възприети без скоби. От Неофит Славейков запазва някои възприети от цсл добавки. От допълненията в скоби на самия Неофит той отхвърля няколко, а други приема и извежда като основно значение, или ги запазва без скоби.

Много рядко се среща съществена промяна на смисъла. Като цяло Славейков възприема граматическите решения на Неофит, но на много места прави различни промени. По отношение на синтаксиса към изброените вече нововъведения ще добавим и промяната при вида или конструирането на подчинените изречения. Другаде той уеднаквява връзката в някои еднотипни подчинени изречения. Рядко, за да подобри изказа на български език, Славейков променя синтактичната конструкция, или редактира смисловия център на изреченията, като променя синтаксиса. Изглежда в самия български език по това време има колебание как да се конструира императивът. Във връзка с развитието на езика, промени се правят и в начина, по който се образуват граматическите времена. Също така се премахва диалектното влияние в глаголните форми. А самите глаголни времена Славейков възприема от Неофит, като на места въвежда и промени. Не сме сигурни дали със стилистична цел или за да следва повече елин.к. и цсл, Славейков преобразува формите на перфекта в минало свършено време. Но макар и рядко, прави и обратното – преобразува миналото свършено време в перфект. Славейков възприема и дори засилва употребата на възвратнострадателни форми при предаване на страдателния залог. На места обаче това не е подходяща замяна, затова ПК не я възприема в следващата версия. Макар и рядко, Славейков запазва някои причастнострадателни форми. Също така рядко, явно със стилистична цел, той променя вида на действието.

В процеса на редактиране Славейков прецизира някои предлози. Като цяло той възприема членуването от превода на Неофит. Някъде обаче го коригира. Променя и изписването на определителния член. Важна характеристика на езика в новата версия е предпочитанието на кратките местоименни форми пред дългите. Славейков допълва като цяло по-пестеливата пунктуация при Неофит. Разбира се, на много места се поправя и правописът. И по силата на това, че редактира, Славейков възприема по-голямата част от лексиката, използвана от Неофит. Така постъпва не само с обикновената лексика, а и с тази, която може да се смята за богословска терминология. Все пак на места осъвременява понятия с богословско значение, макар че другаде, без явна причина, пропуска да го прави.

В цялостния процес на редактиране Славейков не подминава без корекция или промяна използваната от Неофит лексика. Определен брой думи и изрази той изменя вероятно защото ги смята за диалектни и остарели. Изглежда на много места той търси по-подходящо според него понятие. По този начин постига и стилистично уеднаквяване в началните твърдения на блаженствата. В други случаи оставаме с впечатлението, че мотивът за промяна не е осъвременяване, а по-скоро постигане на по-естествен според Славейков изказ, като изключим молитвата „Отче наш“ (6:9). За нас невинаги е ясно къде е границата между осъвременяване и лексикално подобряване на текста, т.е. дали се търсят по-разбираеми понятия, или по-сполучливи от езикова гледна точка. Понякога

Славейков сякаш прецизира дадено понятие или израз. Често безспорно става дума за осъвременяване при изписването на някои думи. Замяната на някои понятия вероятно е продиктувана от усещането, че те не са присъщи на българския език, или просто причините са стилистични.

На практика е много трудно да се определи до каква степен един текст, използван като основа за редакция, е повлиял на готовия текст. Вече описахме колко всеобхватна и сериозна е редакцията, която прави П. Р. Славейков на Неофитовия превод. Но при сравняването на двете версии е очевидно и колко много те си приличат, срв Мат. 5:1-11. Текст и като цяло трите глави от Проповедта на планината, запазени до днес, ясно показват, че Неофитовият превод е в основата на фърмата и съдържанието на Славейковата версия. Според нас множеството промени, направени от Славейков при редакцията, не успяват да променят облика на изходния текст дотолкова, че да се получи изцяло нов превод. И вероятно това нито е било нужно, нито е било търсено.

От историческа гледна точка е важно да отбележим, че с текста, който според нас е непубликуваната изцяло версия на П. Р. Славейков, се поставя началото на практиката да се редактира, обновява и коригира вече съществуваща авторитетна версия, а не да се прави друг, независим превод. За съжаление текстът на Славейков не е публикуван изцяло. По тази причина не е претърпял редакция, за да бъде преиздаден. Все пак Славейковата версия става изходен текст за работата на ПК в Цариград през периода 1863-1866. При този процес тя е била обстойно сравнявана с елин.к. и отново с превода на Неофит, за да се стигне до текста на НЗ, който излиза от печат през 1866 г., а през 1871 г. става част от първото издание на цялата Библия на нвб.

5.2.4. Заключение

Сведенията, с които разполагаме за обстоятелствата около ангажирането на П. Р. Славейков и неговата работа, не са много. Те обаче ни показват, че той работи в диалог с американските мисионери и други български книжовници. Все пак, информацията е достатъчна, за да направим връзка със стигналия до нас откъс от Проповедта на планината, публикуван през 1862 г., и да се убедим, че той представя версията на Славейков, преди да е била обработена от ПК по-късно.

Когато изследваме запазените три глави на Евангелието от Матей (5-7), виждаме ясно силната връзка на Славейковия текст с превода на Неофит. И макар да съществува възможността Славейков да превежда от цсл и да е толкова повлиян от Неофитовия текст, че да го възпроизвежда несъзнателно почти изцяло, това е малко вероятно. По-скоро допускаме, че той редактира и осъвременява превода на Неофит, като използва цсл за авторитет по отношение на смисъла и донякъде на текстовата форма. Така Славейков не прави самостоятелен превод, а – текстова, езикова и стилистична редакция на версията на Неофит Рилски.

5.3. Новият Завет, подготвен от Преводаческата комисия в Цариград (1866)

В Цариград се сформира комисия, която започва да работи по ръкописа на Сла-

вейков с цел езикът да бъде съгласуван с използвания в СЗ. Към работилите досега Елайас Ригс и Христодул Костович се присъединяват Албърт Лонг и Петко Славейков. Те постоянно правят справки с превода на Неофит и следват издание на елин.к. Подходът в работата им е особена смесица от редактиране на Славейковата версия според превода на Неофит и стремеж да бъде следван текст на НЗ на елин.к. Тук ще изложим сведенията за работата на комисията, с които разполагаме, ще се опитаме да установим „оригинала“ на тяхната версия и каква е връзката ѝ с него.

5.3.1. Работата на Преводаческата комисия в Цариград по НЗ (1866)

Продължителното отсъствие на д-р Ригс налага АБ да изпрати временно мисионер в Цариград, който да поеме част от неговите задължения (RABCFM 53, 1863:53-54). Междувременно Ригс продължава да прави последни корекции върху подготовения от Костович текст за третия том на СЗ, но след като състоянието на очите му се влошава, през февруари 1863 г. той е принуден да спре всякаква работа. През септември в Цариград идва Никола Михайловски. Александър Томсън знае, че той е „образован българин“, и се опитва без успех да го ангажира за редакцията на НЗ⁴². Важното е, че при споменаването му не се казва да е редактирал или подпомагал работата на Славейков. След лечението си Е. Ригс се връща в Цариград и работи усилено върху текста на СЗ. На 13 октомври 1863 г. той съобщава, че е приключена първата редакция на СЗ. Заедно с Албърт Лонг ден по-рано⁴³ вече са започнали редакцията на НЗ44.

В началото на януари 1864 г. Славейков потвърждава своя интерес към явно отправено по-рано предложение да вземе участие в редактирането на своя текст. Ако ръководството на БЧБД реши да го наеме, той е готов да пристигне скоро в Цариград. Лонг вярва, че с неговото присъединяване към екипа работата ще се ускори и до края на юни текстът ще е готов за издаване⁴⁵. Славейков пристига в Цариград на 26 февруари 1864 г.⁴⁶ Така групата от библистите и лингвистите Е. Ригс и А. Лонг, както и от българските книжовници П. Р. Славейков и Хр. Костович най-сетне е сформирана. В литературата по-късно те остават известни като „Преводаческата комисия“, подготвила изданието на цялата Библия на нвб.

Няколко месеца преди да приключи работата по НЗ, БЧБД поставя на екипа задачата след това да продължи работата и по редакцията на СЗ (Long 1865:88). Така редактираният веднъж от Ригс и Костович превод на Фогинов трябва да мине през втора редакция, при която екипът от двамата български книжовници и двамата американски мисионери трябва, от една страна, да довърши започнатото от Ригс и Костович преработване на текста според източния български говор, а, от друга страна, стилистично да уеднакви СЗ с новата версия на НЗ.

⁴² Thomson, A. to S. Bergne. Letter. Constantinople, Sept. 24, 1863. – In: BSA/E3/1/4/3, p. 149-150.

⁴³ Riggs, E. to A. Thomson. Letter. Constantinople, received Dec. 28, 1897

⁴⁴ Items of Intelligence. – In: MH, 1863:356

⁴⁵ Thomson, A. to C. Jackson. Letter. Constantinople, Jan. 14, 1864. – In: BSA/E3/1/4/3, p. 185.

⁴⁶ Thomson, A. to J. Hadgson. Letter. Constantinople, Dec. 31, 1897. – In: BSA/F2/8/1/3/4.

Докато приключва редакцията по новия текст на НЗ, БЧБД подготвя две издания в Цариград: едното е по-голям формат, с препратки, в тираж от 5000 бройки и е финансирано от БЧБД, а другото е джобен формат, в тираж от 10 000 бройки и е финансирано от БЧБД и АБД (RBFBS, 60 1864:109). Така към основните задължения на комисията се добавя и задачата да изчита коректурите. Работата по отпечатването на изданията започва в началото на 1865-а и приключва през 1866 г. (RBFBS, 60 1864:109). Лонг остава временно задълженията си като мисионер и се връща в Съединените щати, за да контролира отпечатването на двуезичното (българско и цсл) издание на НЗ в Ню Йорк (Long 1899:130). Лонг заминава още същата година, докато колегите му от ПК продължават да работят по СЗ. Той възнамерява, след като изпълни тази задача⁴⁷.

Големият интерес и добрите продажби налагат изготвянето на ново, трето издание, ако бром публикуваното в Ню Йорк през 1867 г. за второ. Така през 1869 г. се обсъжда отпечатването отново на две издания с НЗ: едното с препратки⁴⁸, а другото – без (RABCFM 61, 1871:14). При подготовката на цялата Библия за второ издание (1874 г.) преводът отново е прегледан и в него са направени множество малки промени. През следващите години НЗ е публикуван неведнъж с текста от второто издание на Библията (1874 г.).

5.3.2. Новият Завет, подготвен от Преводческата комисия в Цариград (1866), и неговият оригинал

И макар вече да е установено (Иванова 2002:111-112), че възрожденските преводи (особено на Славейков и неговите колеги) следват текстовата форма на TR. Все пак пред нас остава задачата да определим на кое издание от групата на TR съответства преводът на НЗ, публикуван през 1866 г.

Във въведението към публикуваните предложения за поправки на Оторизираната английска версия⁴⁹ на Стария Завет д-р Ригс съобщава накратко какъв текст на елин.к. е следвал при работата си по различните новозаветни преводи на езиците, които говорят народите в Османската империя. При редактирането на арменския и българския превод Ригс следва TR. Причината за този избор е фактът, че е по-близък до местната текстова традиция. За българите това е цсл версия (Riggs 1873:6-7).

Въпреки че информацията на Ригс посочва ясно на какъв текст е базиран преводът на НЗ, изготвен от него, Костович, Лонг и Славейков, остава въпросът точно кой вариант на TR е използван. Отговорът е, от една страна, в обичайната практика на БЧБД, а, от друга, в историята на изданията на гръцкия текст, наречени най-общо *Textus Receptus*.

През 1808 г. по повод желанието на БЧБД да отпечата версия на НЗ на новогръцки (ктрв) известният библеист Адам Кларк препоръчва новогръцкият да се публикува

⁴⁷ Translators of the Bible at Constantinople. – In: МН 63, 1867:380.

⁴⁸ Thomson, A. to C. Jackson. Letter. Constantinople, Dec. 1, 1869. – In: BAS/E3/1/4/7, p. 127.

⁴⁹ Оторизираната английска версия (The Authorized English Version) днес е известна и като Версията на крал Джеймс (King Jams Version).

заедно с текста на елин.к. по TR. Но той предпочита да се възприеме по-конкретно текстът на Дж. Мил от 1750 г. (RFBFS 1809:249). През 1847 г. в Кеймбридж текст на елин.к. от ЕКНЗ 1810 е отпечатан отделно, в параграфи и с препратки към паралелни места в Свещеното Писание. Към този том има кратко въведение от редактора Джоузеф Джаулет, в което той пояснява, че отпечатва текста на Елзевири от изданието през 1624 г., че разделянето на параграфи е възприето от изданието на Бенгел през 1734 г. и че препратките са взети от версията на Стефан през 1675 г. Текстът от 1847 г. е преиздаден в Кеймбридж през 1851 г.

В резултат на направените сравнения можем да потвърдим заявеното от Елайас Ригс, че българският НЗ, публикуван за първи път през 1866 г. в Цариград, е подготвен по TR и по-конкретно по изданието на БЧБД. Тази версия на елин.к. следва основно изданието на Мил (1750) по текста на Елзевири (1624), но с някои промени според текста на Стефан, въведени при подготовката за изданието на дружеството през 1810 г. В такъв смисъл българският текст не следва изцяло по Елзевири, нито по Мил, а – по някое от изданията на дружеството след 1847 г., най-вероятно излязлото през 1851 г.

5.3.3. Текстови особености на Новият Завет, подготвен от Преводаческата комисия в Цариград (1866 г.)

Сведенията за работата на Преводаческата комисия (ПК) в Цариград, стигнали до нас, са до някаква степен противоречиви по въпроса дали тя прави изцяло нов превод от оригинал или редактира вече съществуващ превод и го приравнява към оригинала на елин.к. В предишния раздел (5.3.2.) установихме, че техният текст следва точно издание на НЗ на елин.к., подготвено от БЧБД през XIX в. От преводаческа гледна точка обаче нещата не са толкова ясни.

Както вече споменахме, излагайки сведенията за работата на ПК (5.3.1.), Ригс съобщава (Riggs 1867), че четиримата са използвали в някаква степен превода на отец Неофит (НР) от цсл на македонския диалект, както и друг превод, на П.Р. Славейков (ПРС) на източния български диалект, както са сравнявали внимателно своя текст със сръбски, руски и други версии. Алберт Лонг определя работата на ПК като редакция (Long 1865).

Текстът на ПРС изглежда обстойно прегледан и редактиран. На много места промените не са големи. С възприемането на Славейковата версия, макар и често редактирана по НР, се запазва малко по-свободният спрямо оригинала словоред. В малко случаи той се променя, за да се приравни с елин.к. (и цсл) и да се запази емфатиката в гръцкия текст. В словоредата обаче се правят и промени, които нарушават буквалното следване на елин.к. и цсл. Сбитият изказ, наложен от ПРС и/или НР, се възприема или променя от ПК непоследователно. В редките случаи в стремежа си да предаде по-добре идеята, ПРС използвал разширен изказ, ПК го поправя и съкращава. Като цяло обаче се наблюдава едно омекотяване на стилистичната сбитост и краткост във версията на ПРС. ПК последователно възстановява или променя пропуснати от ПРС и/или НР съюзи или частици в началото на изреченията. Понякога обаче четиримата също махат или пропускат да предадат някои съюзи. Това се случва най-често, когато използват частицата „ли“, за да конструират въпрос. На някои места се вижда ясно, че

ПК поправя или прецизира смисъла във версията на ПРС според текста на елин.к. С цел да постигне по-голяма точност ПК променя определени места или ги превежда от елин.к. Много рядко ПК си позволява преводачески решения в конфликт с гръцкия текст. Белег за това, че ПК сравнява последователно текста на ПРС с елин.к., е поставянето в курсив на добавките останали без скоби още от НР или от ПРС. На някои места самата ПК прави пояснения, които поставя в курсив. Понякога ПК прави малки пояснения в текста, които не слага в курсив, явно защото смята, че се подразбират.

Освен спрямо елин.к. ПК редактира или по-скоро връща текста на ПРС към превода на НР. Доближаването до цел се забелязва най-силно в молитвата „Отче наш“, като то се постига с няколко стилистични промени. Някъде определителният член е махнат, въпреки че и НР, и ПРС са го поставили. Словоредът на някои изрази е върнат като буквален превод на елин., цсл и НР. ПК прави множество граматични промени от различен вид в текста на ПРС. Тук се усеща неустановеността на българския книжовен език. Чрез част от тях очевидно се търси постигането на определени смислови цели. Когато предава императивните форми от елин.к. на нвб, ПК е последователна. Но при конструирането на заповедите, предадени с конюнктив, се наблюдава определено колебание. Това важи също за заповедите, изразени с футур. ПК възприема конструирането на някои времена от ПРС. В някои случаи обаче се връща към подхода на НР. Причастнопасивните форми, предпочетени от ПРС, се запазват или се връщат в съответствие с НР. В други случаи възвратнопасивните форми са превърнати в причастнопасивни. На места ПК прецизира вида на действието.

Като цяло ПК възприема членуването на имената от ПРС. Там, където той пропуска определителния член, ПК го слага. На места членуването се премахва по подобие на цсл и НР. Повечето предлози, използвани от НР и ПРС, са запазени, а където е необходимо, ПК прецизира някои от тях. Рядко прилагателни, които през цсл са превод на безпредложен генитив, се променят в предложен израз. ПК възприема от ПРС предложните изрази, с които той заменя падежните форми. Понякога обаче ПК предпочита падежна форма пред предложен израз. В някои случаи падежните форми изглеждат са въведени под влияние на цсл или като връщане към НР. Рядко се налага ПК да коригира неточност у ПРС в числото на имената и глаголите. Понякога числото се променя заради гръцкия, или за да се постигне по-естествен изказ на български език.

Голяма част от лексемите и изразите, които ПРС е заимствал от НР, се запазват и от ПК. Някои понятия се разгръщат в изрази, изглежда за да се подчертае определен нюанс в смисъла. В много случаи ПК променя лексеми или изрази, възприети от НР или трансформирани от ПРС, с цел да се прецизира смисълът, който те предават, в съответствие с гръцкия и с идейния контекст. В редки случаи ПК предпочита по-обща идея вместо по-конкретната. На много места ПК променя дадени лексеми с по-подходящи според нея, без винаги да е ясно дали така се осъвременява езикът, или той става стилистично по-книжовен. В изследвания от нас текст (Мат. 5-7 гл.) намираме само едно място, в което промяната на лексеми води до смяна на смисъла (Мат. 6:27). Всъщност на много места има връщане към лексеми, използвани от НР. Комисията променя и лексеми, които ѝ се струват диалектни или остарели, също – чуждици.

Много е трудно да дискутираме в каква степен съществуващите новозаветни версии на нвб влияят върху ПК в Цариград. Ясно е, че преводът на Петър Сапунов не

представлява интерес за комисията. Непубликуваната изцяло версия на ПРС и четеният повече от двадесет години превод на НР обаче са използвани далеч не просто като коректив по отношение на смисъла или формата при новата версия. Изследването дотук показва, че за основа е избран текстът на ПРС, който е обстойно редактиран смислов в съответствие с издание на елин.к., а езиково е приближен към текста на НР. Сложността идва и от факта, че самият ПРС вероятно използва превода на НР за основа на своята работа, като го сравнява с цел и елин.к. и обстойно го редактира езиково и стилистично. Така текстът на НР присъства в голяма степен във версията на ПК и чрез възприетото от ПРС, и заради факта, че ПК връща множество граматически и лексикални решения на НР. Такова двойствено влияние, макар и в по-малка степен, има също цел превод, който въздейства косвено чрез текста на НР и пряко – при немалко решения на самата ПК да възприеме неговата изразност.

След изданията през 1866 г. в Цариград в два формата и през 1867 г. в Ню Йорк – заедно с цел версия и отделно само на български език – версията на ПК излиза през 1871 г. като част от първото издание на цялата Библия на нвб. Текстът на това издание е напълно идентичен с публикувания преди. За второто издание на Библията през 1874 г. в Цариград текстът е прегледан и на места – поправен. Промените са главно стилистични. Разделянето на параграфи и препратките към текста са запазени изцяло. Някои малки промени са направени в пунктуацията. Текстът при следващото издание на Библията във Виена през 1885 г. е идентичен с този от 1874 г. При следващото пълно издание на Библията в Цариград през 1891 г. текстът е почти идентичен с публикувания през 1874 и 1885 г. На места са направени някои стилистични или правописни промени. При изданието на Библията през 1897 г. в Цариград текстът отново е прегледан. Последователно е осъвременен правописът. Напълно са заменени някои букви. Промените в изданието от 1891 г. са запазени, както и разделянето на параграфи.

5.4. Заключение

Работата започва с ангажирането на П. Р. Славейков от мисионера А. Лонг да изготви версия на НЗ според централнобългарския говор. Няколко години по-късно в Цариград се оформя комисия, в която участват Е. Ригс, Х. Костович, А. Ломг и самия П. Р. Славейков. Стъпвайки на текста на Славейков в диалог с превода на Неофит и цел те изготвят нова версия на НЗ. Сведенията, с които разполагаме за ангажимента на Славейков, ни дават основание да предположим, че откъсът от Евангелието от Матей (5-7 гл.), публикуван през 1862 г. в Цариград като част от книжка с учебна цел, представя версията на Славейков, преди да е била обработена от ПК.

От изследването на този текст достигахме до извода, че Славейков редактира и осъвременява превода на Неофит, като използва цел за авторитет по отношение на смисъла и донякъде на текстовата форма. Така Славейков не прави самостоятелен превод, а – текстова, езикова и стилистична редакция на версията на Неофит Риски. Славейков основно осъвременява езика и подобрява стилистиката. Последователно и обстойно преосмисля правописа, граматиката, словоредата, лексиката и пунктуацията. Стилистично изказът е уеднаквен и по-сбит. Рядко има промени, които засягат смисъла, и обикновено те са по посока на по-буквалната връзка с цел и елин.

Макар и неиздаден в цялостния си вид, текстът на Славейков става основа за работата на ПК в Цариград. Славейковият текст се възприема след обстойно сверяване с елин.к. и цсл. и е редактиран на много места, предимно по отношение на лексиката. Ако разглежданият от нас текст действително е откъс от версията на Славейков, с нея настъпва важна промяна в подхода при превода на библейския текст на нвб. Вместо да се правят самостоятелни преводи от друг език, вече се предпочита редактиране на съществуваща и авторитетна версия. Резултатът от работата на ПК е особен вид текст, в който са слети версиите на Славейков и Неофит, като към тях са добавени множество стилистични елементи от цсл превод в текстовата рамка на определено издание на елин.к. Така за първи път в нашата библейска преводна традиция на нвб не става дума за превеждане в класическия вид, а за особен вид редакторска работа в екип, която създава напълно нова версия, вплела в себе си две други версии с постоянно придържане към оригинал на елин.к. и цсл авторитетен текст.

Работата в екип също е нещо ново за нашата нвб библейска преводна традиция. Членовете на ПК не работят всеки отделна част, която после да се прегледа и да се уеднакви с останалите. Те всички работят едновременно върху един текст. И едва ли може да се разграничи ясно кой с какво е допринесъл. Така различните умения на хората от екипа и работата им заедно дава възможност да следят множество езици и преводи едновременно и да осмислят по-добре смисловите, езиковите и стилистичните проблеми, с които се сблъскват. Само можем да предполагаме, че всеки един от четиримата е отговарял за различна сфера от целия процес, за която е имал последната и решаваща дума.

VI глава **Библията на новобългарски език (1871, 1874)**

6.1. Въведение

Първото издание на Библията на нвб излиза през 1871 г., но работата по текста не приключва с него. За второто издание през 1874 г. са направени множество малки промени в текста с цел подобряването му и стилистичното уеднаквяване между СЗ и НЗ. След това, в продължение на две десетилетия, Библията се препечатва от това второ издание. Едва през последното десетилетие на XIX и първото на XX в. Свещеното писание започва да се издава с различни промени в текста.

6.2. Издаване на цялата Библия

С изданието на НЗ в Цариград (1866) и Ню Йорк (1867), последвалото публикуването на СЗ в три части (1860, 1862, 1864), цялата Библия е вече на разположение за българския читател. С това обаче не свършва работата на американските мисионери и техните български сътрудници. Все още липсва издание на цялата Библия в един том.

Планове за него, и то с препратки, се правят още докато се подготвя НЗ50. Освен това езикът на СЗ се различава в неговите три части. Първият том е на език, по-близък до западния говор, а третият – до източния. От друга страна, в новата версия на НЗ от самото начало основа е източният говор. Всичко това налага да се уеднакви езикът във всички библейски книги според източния говор и помежду им, преди да се подготви издание на Библията в един том.

6.2.1. Първо цялостно издание на Библията (1867-1871)

Още в началото на 1865 г. екипът от двамата мисионери и двамата български литератори – Ригс, Лонг, Костович и Славейков – завършва подготовката на ново-заветния текст⁵¹ и веднага започва да редактира СЗ по източния български говор (Long 1865:88). Правят се планове за публикуване на Псалтира самостоятелно и заедно с подготвяните нови издания на НЗ, затова още през февруари 1865 г. комисията започва работа по редактиране на Псалмите⁵². Подготвеният от нея текст излиза през 1866 г., подвързан с част от тиража на НЗ.

След завършването на Псалтира обаче редакторският екип не продължава да работи съвместно до завършването на всички книги от СЗ. Освен това, дори когато са заедно, се налага да преглеждат и коректури, а всеки има и свои други задължения. От юли до септември 1865 г. Ригс, Лонг и Трубридж със семействата си са в Гърция на о. Халки, където Ригс продължава работата по превода на българската Библия заедно с Костович (Riggs 1891:23).

В началото на декември 1867 г. отпечатването на Библията е стигнало до книгата Левит. Приключена е редакцията на книгите Исус Навин и Йов. Псалмите и Притчите са подготвени за печат, като успоредно с това се работи по книгата на пророк Исаия и текстът до глава 30 е готов. И понеже Ригс има опасение, че Славейков ще напусне екипа, преди да са редактирани всички книги, изместват работата върху „по-трудните поетически книги“ по-напред. При редакцията за сравнение се използва основно руската версия, издадена от Британското дружество⁵³. През същата година в Цариград излиза отделно издание на книгата Битие с цел да се предлага за използване в българските училища (RBFBS, 64 1868:142). Тогава се подготвя и второ издание на отдавна изчерпаното Петокнижие, което се отпечатва през 1868 г. То е с граждански шрифт и за него е използван редактираният според източния говор текст (RBFBS, 64 1868:142).

От представителя на БЧБД в Цариград А. Томсън научаваме, че в началото на 1868 г. всеки делничен ден от 9 сутринта докъм 13 ч. следобед д-р Ригс работи (явно с

⁵⁰ Items of Intelligence. – In: МН 59, 1863.

⁵¹ Thomson, A. to S. Bergne. Letter. Constantinople, Nov. 16, 1864. – In: BSA/E3/1/4/3, p. 289; Western Turkey. Station Report. Constantinople. – In: МН 61, 1865:273; Кларк 2007:228.

⁵² Thomson, A. to S. Bergne. Letter. Constantinople, Febr. 15, 1865. – In: BAS/E3/1/4/4, p. 3-4.

⁵³ Thomson, A. to S. Bergne. Letter. Constantinople, Dec. 4, 1867. – In: BAS/E3/1/4/5, p. 303.

останалите) по редакцията на българската Библия⁵⁴. Този ритъм се нарушава за кратко, когато през първата половина на 1868 г., пътувайки от Варна по р. Дунав, Ригс посещава за първи път Великобритания (Riggs 1891:24-25). След неговото завръщане работата се възстановява (RBFBS, 64 1868:142). В края на 1868 г. Е. Ригс обсъжда с А. Томсън, а той от своя страна – с ръководството на БЧБД⁵⁵ необходимостта в подготвяното пълно издание на Библията да се помести и таблица, където да се обяснят библейските мерки за вместимост, тежест, дължина, време и парична стойност⁵⁶.

От началото на март 1869 г. Лонг отново е част от екипа и работи по довършването на българския текст⁵⁷. Така екипът се връща към рутината на своята значима задача⁵⁸. Работа по българската Библия става причина през 1873 г. Ригс да публикува своите предложения за промени в стандартната от столетия вече английска версия на Библията (Riggs 1873). През 1870 г. работата по редакцията на текста за еднотомотно издание на Библията приключва и Е. Ригс в продължение на още няколко години е ангажиран със сравнение и хармонизиране на Библията на турски (RABCFM 60, 1870:16).

През пролетта на 1871 г. вече е подвързано първото издание (RBFBS, 66 1870:160) на Библията на нвб в един том. Първото копие, което получават от подвързвача, д-р Ригс, д-р Н. Кларк, един от секретарите на АБ и д-р Е. Блис отнасят в Стара Загора, където се провежда годишната конференция на Мисията на АБ. Това е и първото общо събрание на новосформираната Мисия за европейска Турция, проведено на 30 юни 1871 г. Така за първи път в историята на АБ мисия започва своята дейност сред народ, който вече притежава Божието слово на разбираем език (RABCFM 61, 1871:14-15).

С този том приключва основната задача на екипа, работил толкова успешно почти седем години. След като завършва работата по българската Библия, д-р Е. Ригс е ангажиран от АБД да наблюдава стереотипното отпечатване на арменската Библия, с което приключва дългогодишното му сътрудничество с БЧБД⁵⁹. Нямаме ясни сведения кога Славейков се е оттеглил от екипа, но вероятно това е станало, след като и последните страници от НЗ са били отпечатани и коригирани. Така 1871-а може да се смята за годината, в която екипът от преводачи и редактори на българската Библия официално прекратява съвместната си дейност. Само Костович и Лонг са ангажирани почти веднага да работят по подготовката на второто издание на Библията, излязло през 1874 г.

54 Thomson, A. to the Editorial Superintendent. Letter. Constantinople, Febr. 10, 1868. – In: BSA/D1/7/117, p. 88-89.

55 Riggs, E. to A. Thomson. Letter. Constantinople, Oct. 3, 1868. – In: BAS/E3/1/4/6, p. 150-151.

56 Thomson, A. to the Editorial Superintendent. Letter. Constantinople, Dec. 23, 1868. – In: BSA/D1/7/117, p. 217.

57 Thomson, A. to H. Knolleke. Letter. Constantinople, Apr. 2, 1869. – In: BSA/D1/7/117, p. 329.

58 Riggs, E. Wester Turkey Mission; Translating the Scripture – In: MH, vol. lxx, May 1869, 65, 5, c. 154.

59 Thomson, A. to H. Knolleke. Letter. Constantinople, July 4, 1871. – In: BAS/E3/1/4/8, p. 199-200.

6.2.2. Коригирано издание на Библията (1871-1874)

Първото пълно издание на библейския текст обаче не е край на усилията, положени от БЧБД да създаде стабилен и окончателен текст, който в следващите години да се използва като стандартен, т.е. като основа за всички други публикации на Свещеното Писание или части от него. Това се постига с второто издание на Библията през 1874 г., за което текстът и препратките отново са прегледани и редактирани.

А. Томсън е убеден, че преводът във всяко отношение е удовлетворителен, като се има предвид компетентността и опитът на Е. Ригс, А. Лонг и техните български сътрудници. И макар българският език да не е окончателно установен, Томсън е получил уверението на Ригс и Лонг, че няма опасност настоящата версия да остареє в следващите тридесет и пет години. През това време биха могли да се разпространят 30 000 копия от Библията, отделно от изданията на части от нея. За целта е нужно да се направи поправено издание на българската Библия, от което да се препечатват следващите.

Така, след като Е. Ригс е ангажиран с отпечатването на арменската Библия и впоследствие – предимно с мисионерска работа, а П. Р. Славейков е поел по своя път, единствените, на които може да бъде възложена подготовката за второто издание на български език, са А. Лонг и Хр. Костович. Очаква се основната работа да извърши Костович, а Лонг да бъде отговорен редактор. В писмо до А. Томсън от юни 1872 г. Лонг обяснява как вижда работата си по второто издание на Библията и дава своите доводи, като оставя комисията да реши дали това, което той прави, има смисъл, или не⁶⁰. За Лонг е ясно, че това, което правят двамата с Костович, е много повече от точно препечатване на първото издание – задача, с която и един опитен коректор би се справил. Но докато издателският отдел на БЧБД не вземе някакво друго решение, Лонг възнамерява да работи възможно най-бързо, доколкото му позволяват обстоятелствата. В края на 1874 г. се отпечатват последните страници от цялото Свещено Писание на български език и веднага след това се подготвят отделни издания на книгите Битие и Притчи. За последния преглед на коректурите е ангажиран Хр. Костович⁶¹.

6.2.3. Издания на Библията и части от нея (1870-1896)

В края на 1869 г., докато се печата първото цялостно издание на Библията, представителят на БЧБД в Цариград А. Томсън не спира да планира отделни издания на НЗ и на части от СЗ. Той се вълнува както от качеството на печата, така и от обхвата на препратките към първото издание на НЗ от 1866 г. Така през 1872 г. НЗ е отново публикуван в две издания – с препратки и без препратки. Излиза и нов тираж на книгата Притчи Соломонови. През октомври 1874 г., докато още се печата второто издание на Библията, А. Томсън договаря с ръководството на дружеството публикуването на Битие и Притчи. Това се налага поради голямото търсене на тези книги – поотделно и

⁶⁰ Long, A. to A. Thomson. Letter. Constantinople, June 15, 1872. – In: BSA/E3/1/4/9, p. 73-76.

⁶¹ Thomson, A. to C. Jackson. Letter. Constantinople, Dec. 18, 1874. – In: BSA/E3/1/4/11, p. 129.

заедно⁶².

През юли 1875 г. А. Томсън повдига въпроса за ново издание на Псалтира. И понеже текстът е вече стандартизиран, няма проблем, след като се отпечата в Цариград, да бъде препечатан стереотипно в Лондон⁶³. През септември отпечатването на Псалтира в Англия е приключило и се подготвя заглавната страница. За първи път в публикациите на БЧБД на български език на заглавната страница четем, че изданието е на „Британското и Иностранно Библейско Общество“. Познавайки добре отношението на гръцкото духовенство към изданията на протестантите, Томсън смята, че така само се предизвиква подозрение. От друга страна, той признава, че така онези, които искрено се привържат към истината в Свещеното Писание, ще придобият добро отношение и към дружеството⁶⁴.

През пролетта на 1878 г. приключва отпечатването на целия Нов Завет, като Евангелията и Деянията на апостолите излизат предишната година в отделно издание⁶⁵. Същата година, след освобождаването на България, голяма част от българите напускат Цариград и се връщат в родината си. В резултат на това там спират богослуженията на български език и работата на мисионерите сред българите в Цариград се насочва основно към издателската дейност на български език⁶⁶.

През 1881 и 1882 г. БЧБД препечатва Псалтира, този път във Виена. Пак там през 1882 г. излиза и НЗ. През 1883 г. отново във Виена излиза от печат Псалтирът на еврейски и български език. През 1885 г. третото издание на Библията, отпечатано във Виена, е на книжния пазар, но се установява, че е пълно с печатни грешки. Това кара купувачите да предпочитат старото издание от Цариград пред това във Виена⁶⁷.

На годишното събрание на мисионерите сред българите през 1889 г. се повдига въпросът за бързите промени в българския език и за нарастващата нужда от редактиране на езика Библията. Все пак единодушното мнение на делегатите е, че още не е настъпило времето за редакция. И след като е дадено разрешение от БЧБД на АБД за издание⁶⁸ на Библията джобен формат, в началото на 1890 г. в Цариград започва подготовката за него. Ръководството на изданието е поето от А. Лонг, а Е. Ригс е ангажиран като консултант⁶⁹. На тях е предоставена свободата да правят малки промени във версията, която самите те са изготвили преди години.

През август 1891 г. издаването на Библията джобен формат приключва. В края на 1892 г., само година и половина след като започва да се разпространява, Библията джобен формат е разпродадена почти изцяло. АБД отново иска разрешение от БЧБД да направят ново издание на Библията в джобен формат. Идеята е А. Лонг отново да

⁶² Thomson, A. to R. Girdlestone. Letter. Constantinople, Oct. 20, 1874. – In: BSA/E3/1/4/11, p. 56-57.

⁶³ Thomson, A. to C. Jackson. Letter. Edinburgh, July 1, 1875. – In: BSA/E3/1/4/11, p. 237.

⁶⁴ Thomson, A. Letter. Constantinople, Sept. 8, 1876. – In: BSA/E3/1/4/12, p. 185.

⁶⁵ Thomson, A. Letter. Constantinople, Apr. 6, 1877. – In: BSA/E3/1/4/13, p. 63.

⁶⁶ Riggs, E., R. Thomson to J. Barton. Letter. Constantinople, Dec. 13, 1894. – В: ДИА 19/550/12.

⁶⁷ The Bible and Bulgaria. – In: BSA/F2/8/1/3/4.

⁶⁸ Gilman, E. Letter. New York, May 12, 1890. – In: BSA/E3/1/4/25, p. 333.

⁶⁹ Thomson, R. to T. Hodgson. Letter. Glasgow, Feb. 20, 1903. – In: BSA/F2/8/1/3/4, p. 8.

отговаря за отпечатването. Този път обаче се иска разрешение и да се променят някои думи – там, където д-р Лонг смята за необходимо, както и да се обогатят препратките към текста⁷⁰. Работата на А. Лонг по коригирането на правописа и някои остарели или оказали се диалектни думи, както и отпечатването на Библията продължават в периода 1892-1897 г. В крайна сметка разликата между така нареченото „джобно издание“ от 1897 г. и изданието от 1891 г. е почти незабележима.

6.2.4. Първи опити за редакция на Библията – 1897-1901

Двадесет и двете години от второто издание на Библията през 1874 г. до второто издание на джобния формат през 1896 г. са период, в който съдържанието се препечатва стриктно, независимо от правописните и редките лексикални редакции. Това е време на много политически и културни промени сред българите, които неминуемо се отразяват на езика. Вече е издадена многобройна литература от всякакъв характер. Публикуваните преводни и авторски заглавия постепенно оформят езиковата практика.

Дългогодишната дейност на мисионерите сред българите е довела до основаването на десетки български евангелски църкви, които нарастват и укрепват. По силата на старо споразумение Методистката епископална мисия работи на север от Стара планина, а АБ – на юг. Възпитаници на „Робърт колеж“ в Цариград са сред водачите на възстановената българска държава (Илчев 2009) и на евангелското движение. Макар мнозинството от мисионерите на АБ да са настанени в няколко станции сред българите (София, Пловдив, Самоков, Стара Загора и т.н.), техният издателски отдел е в Цариград. Още през 1875 г. българите организират Българско евангелско дружество, което си поставя за цел популяризирането на Свещеното Писание (ARBES 1892/1893). А през 1897 г. българският отдел на издателството към Мисията на АБ се премества от Цариград в Самоков. Възрастният вече Е. Ригс обаче остава в Цариград, откъдето не спира да работи за българите⁷¹. Промените в езика и литературния вкус на българите, както и наличието на високообразовани водачи и редови членове сред българските евангелски църкви стават причина дори последното, най-осъвременено издание на Библията (1897 г.), да се окаже незадоволително. Библията, която преди двадесет години е била в езиково отношение най-актуалната книга за българите, вече звучи архаично.

През юли 1897 г. в град Манастир се провежда годишната конференция на Европейската турска мисия на АБ. Делегатите там излизат с резолюция, която препращат до БЧБД и АБД. В нея те обявяват, че единодушното им мнение преди да се печатат каквито и да било бъдещи издания на българската Библия, целият текст трябва да бъде редактиран от комисия от българи и американци, както налага развитието и установяването на езика, след като е направен настоящият превод⁷². На следващата годишна конференция на АБ мисионерите Марш и Кларк изказват мнение, че

⁷⁰ Gilman, E. Letter. New York, Dec. 1, 1892. – In: BSA/E3/1/4/30, p. 16-17.

⁷¹ Riggs, E. to J. Barton. Letter. Constantinople, Jan. 13, 1897. -B: ДИА 19/550/12

⁷² Thomson, R. to J. Hodgson. Letter. Constantinople, July 27, 1897. – In: BSA/F2/8/1/3/4.

решението от предишната годишна конференция да се започне редакция е прибързано. Според тях „промените в езика не са съществени и мисията трябва да посвети своите парични средства и усилия не за академична точност, а за развитието на по-добре организирано благовестителско служение“⁷³. Редактирането на библейския текст е отложено за неопределено време. Но докато се изчаква, д-р Ригс „е поканен да подготви бележки, каквито той прецени, че са нужни“. През следващите години д-р Ригс изпраща писма до Р. Томсън, в които дава „интересни съвети за подобрения“, възможни при бъдещата работа по редакцията. Това той прави до 1901 г., когато умира след 68 години мисионерска дейност, посветена на проповядване, образование, превод, издаване, филологически и екзегетически изследвания, около два месеца, след като празнува своя деветдесети рожден ден⁷⁴. Същата година на 28 юли умира и д-р Албърт Лонг – мисионер сред българите, участник в подготовката на първото и второто издание на цялата Библия на български език и дългогодишен директор на „Робърт колеж“ в Цариград.

И така, след като става ясно, че скоро няма да има редактирана версия на Библията и тиражите на предишните издания се изчерпват, през 1900 г. в Цариград излиза ново издание на Свещеното Писание. То се препечатва в Цариград през 1912 г., също – в Лондон през 1929 г. и в Ню Йорк през 1930 г. Във Виена през 1900 г. се отпечатва фототипно НЗ, а през 1906 г. в Ню Йорк, там фототипно, излиза ново издание с текста от 1867 г. През 1909 г. за първи път части от Свещеното Писание (НЗ и Притчи) се печатат на български език в България – в Самоков (RABCFM 99, 1909:52). Дотогава текстовете винаги са се отпечатвали в Турция (Смирна и Цариград), Румъния (Букурещ), Англия (Лондон), САЩ (Ню Йорк), Австрия (Виена) или Германия (Берлин). Все пак през следващите години Свещеното Писание продължава да се печата на български език и в Цариград, Лондон, Ню Йорк и Берлин.

След една година интензивна подготовка, редакцията на Библията започва през 1913 г. с финансиране изцяло от БЧБД. Комисията, натоварена с тази задача, е съставена от Иван Сечанов, представител на Методистката мисия в Северна България, Манол Добровски, учител в Самоковското протестантско училище, Т. Найденов, учител в Народното училище в Пловдив, и преподобните Джон Байърд и Роберт Томсън (Хаскел 1909:27-28) от Самоковската станция на Мисията на АБ. Но след като приключва работата по редакцията и отпечатването се забавя поради Първата световна война, през 1921 г. в София излиза НЗ. През 1923 г. в малък формат и през 1924 г. в голям формат отново в София излиза от печат цялата Библия. Второто издание се препечатва фототипно десетки пъти в периода след 1944 г. и до 1989 г. Стотици бройки се разпространяват в страната ни нелегално, а по-късно и хиляди – легално. До днес много протестантски пастири проповядват от това „ново редактирано издание“⁷⁵.

⁷³ Marsh, J. Letter. Constantinople, May 19, 1898. -В: ДИА 19/550/2/129;.

⁷⁴ Herrik, G. Last Days and Death of Rev. Elias Riggs, D.D. LL.D., Jan. 25, 1901. -В: ДИА 19/550/18/89.

⁷⁵ За повече информация относно работата по редактирането на Библията виж Стойков 2012.

6.3. Заключение

В този период се вижда ясно стремежът на БЧБД да постигне възможно най-доброто качество на текста и на отпечатването. А. Лонг и Х. Костович преглеждат и дооправят текста на Библията за второто издание през 1874 г. Всички следващи издания на Библията и на части от нея до 1914 г. следват текст от 1974 г. В края на XIX в. Р. Томсън прави пунктуационни промени и поправя някои грешки при т. нар. джобни издания на Писанието.

Продължаващото търсене и четене на Священото Писание неминуемо налага то да бъде осъвременявано според постоянно развиващия се български език. Напредъкът на богословската наука по света също налага българската Библия да се преглежда и подобрява текстово и смислово. Така езиковото и текстово прецизиране на Священи текст не приключва с редактираното издание от началото на XX в., нито дори с публикуваните в началото на XXI в. нови редакции и преводи на Библията или части от нея. Всяко поколение ще има нужда да поддържа библейския текст точен и разбираем, затова знанията за историята на библейските преводи на нвб от XIX в. ще останат винаги важни и необходими.

VII глава

Преводната рецепция на Библията на новобългарски език през XIX в. – изводи и перспективи

В настоящата глава ще направим някои общи изводи за преводната рецепция на Библията на нвб и ще очертаем перспективите при използването на библейската преводна традиция от XIX в. като инструмент за бъдещи изследвания и работа по редактиране или превод на Священото Писание.

7.1. Преводната рецепция на Библията на новобългарски език през XIX в. – изводи

В нашето изследване разгледахме и обобщихме достъпните ни сведения за обстоятелствата и процесите, довели до подготвянето, публикуването, редактирането и преиздаването на българските библейски преводи през XIX в. Тук, като завършек на нашето изследване, ще предложим някои по-общи изводи и заключения.

7.1.1. Библейските преводи през XIX в. са резултат от целенасочена, компетентна и новаторска книжовна и духовна дейност

Проучените сведения за историята на библейските преводи през XIX в. са направени въз основа на голямо количество непознат досега архивен материал. Така в някои случаи познатото се разширява и допълва, а в други се предоставя много непозната информация.

Първият общ извод е, че библейските преводи на нвб от XIX в. са изключителен

резултат от целенасочената и новаторска книжовна и духовна дейност, в която участват българи и чужденци, духовници и литератори. Самите преводи са мотивирани от духовните, ценностните и културните потребности на народа ни, който излиза от вековна изолация. Историята на тези преводи отразява отношението на духовници и мисионери към българския народ, както и неговото собствено народностно самосъзнание като християни. Именно затова всеки преводач се труди с усещането за отговорност към значимото послание на текста, но и към дълбоката необходимост на читателите да разбират ясно неговия смисъл.

От това уникално за времето си и за нашите културно-исторически условия сътрудничество между хора и организации, между духовници и миряни, между радители с православна или протестантска изповедност се раждат преводи, които съчетават в себе си търсенията на българските възрожденци със столетната библейска европейска преводна традиция. И макар тези текстове да нямат пряка връзка с предходните частични опити за превод на библейски текстове като елемент от дамаскините, те носят техния духовен и езиков порив.

7.1.2. Множество неочаквани и незначителни фактори са оказали влияние върху работата по преводите и резултата от нея

Когато достигнем до нови и по-подробни сведения, идеалистичните или идеологизирани представи за историята губят сила. Осъзнаваме, че в едни случаи хора и събития стават значими напълно обяснимо и основателно, докато в други случаи неконтролируеми и неблагоприятни фактори ги правят част от историята. Едни оставят спомен за делата си, а други – самите си дела. За едни научаваме повече, за други – по-малко. Така е и с историята на българските библейски преводи през XIX в. Тя ни запознава с хора и инициативи, които показват колко сложен е пътят за превод на свещения текст и как животът на дадена, готова версия може да се окаже дълъг или кратък. И колкото повече научаваме, толкова по-ясно съзнаваме, че множество фактори извън човешкия контрол или обяснение са повлияли при десетилетните опити на личности и организации да се преведат Новият и Старият Завет, а после всяко поколение да има достъп до този превод.

7.1.3. Използваните оригинали са повлияли на текста, езика и дори на полиграфическото оформяне на българските преводи и издания

Чрез изследване на историческите данни и анализ на текста за първи път определяме изданията, от които се превеждат и спрямо които се редактират нвб преводи. Днес като цяло се приема, че отговорният и професионален превод на Свещеното Писание трябва да бъде от оригиналните езици и от последните критическите издания. Ако преводът е направен от неизвестно издание на оригиналния език или от текст на друг език, това обикновено предизвиква объркване и подозрение. Българските книжовници през XIX в. обаче имат съвсем различно отношение – особено първите преводачи като Петър Сапунов и Неофит Рилски. Те не са натоварени със съществуваща местна традиция, която има ясни и високи изисквания към преводачите и работата им, нито са запознати

в детайли с дългогодишната и обвързана със столетна научна дейност западна библейска преводна традиция. Това им дава определена свобода при използването на изданията, от които превеждат. От друга страна обаче, изборът на елин., цсл или ктрв като езици, от които да се превежда, не е произволен.

Оригиналният език на НЗ е елин., а цсл тогава се смята за по-стара форма на българския език (Talvi 1801:28) и затова се възприема като авторитетен. Затова е напълно обяснимо защо Т. Бистрички и Н. Рилски приемат цсл за свой оригинал, а П. Сапунов го използва почти равностойно на елин.к. Двайсет години по-късно Преводаческата комисия в Цариград, наред с версиите на Неофит Рилски и П. Р. Славейков, отново използва цсл не като текстова основа, а като източник на понятия и решения при превод. Осъзнато или не, използваните за оригинали версии влияят върху превода, поясненията в текста, бележките под линия и визуалното оформяне на текста. Това влияние обикновено не се отчита, а продължава да действа и днес.

7.1.4. Преводачите следват сходни принципи при своята работа

Разглеждайки преводите на библейския текст на нвб през XIX в., можем да кажем, че тогавашната концепция за превод е различна от съвременната. Преводът тогава не се разглежда като независима и индивидуална творческа работа с оригинала, а по-скоро се схваща като динамично взаимодействие с него през или в тясна връзка с наличните преводи на нвб език или други съвременни езици. Така оригиналът се използва във връзка с други преводи, а не самостоятелно и изолирано. Преводаческият процес е извличане на смисъла в оригинала и предаването му разбираемо, но съществува и едно постоянно съобразяване със съществуващите преводачески решения в предишните версии на нвб език, а понякога и с решенията в други езици, близки до него.

Могат да се изведат следните принципи, донякъде общи за преводачите:

1. Доколкото е възможно, се работи в екип. Всички преводи на свещения текст през XIX в. са осъществени в сътрудничество с някого.

2. Като основа за преводите се подбират авторитетни изходни издания – елинистично койне за НЗ и староеврейски за СЗ. В нашите православни условия авторитетен е и текстът на цсл.

3. Преводът се стреми да предаде вярно и разбираемо смисъла на оригинала. Работейки с различните библейски преводи от XIX в., намираме множество различия между тях. Но в по-голямата си част те са на ниво текст, терминология или синтактична конструкция.

4. Превежда се на принципа дума съответства на дума и граматическа конструкция – на граматическа конструкция. При необходимост една дума се предава с фраза или фраза – с дума, както и определена граматическа конструкция – с различна от нея. Доколкото е възможно, едно понятие от оригинала се превежда с едно и също понятие. Дума от оригинала не се оставя непереведена, освен ако не е част от израз, който се предава с една дума. Думите в повече, които езикът, на който се превежда, изисква, дори да се подразбират ясно в текста, се отбелязват със скоби или курсив като допълнени.

5. Доколкото е възможно се следва словоредът на оригинала. Близостта на

българския език до цел или елин.к. и ктрв прави възможно това в по-голямата част от текста. Пунктуацията от оригинала обикновено се запазва с минимални промени. В по-късните преводи са наблюдава по-голяма свобода при словоредата и конструирането на текста, за да се получи по-добър и естествен изказ.

6. При превод на всяко понятие се търси най-точното и разбираемо съответствие. Понятията на български език се вземат от различни сфери на живота, от книжовния и говоримия език. Богословските понятия обикновено идват от цел. Доколкото е възможно, чуждите се избягват. При липсата на подходящо понятие се транслитерира използваното в изданието, от което се превежда.

7. Деленето на стихове и глави следва възприетото в изходното издание.

8. Когато се сметне, че ще бъдат полезни, пояснения в оригинала, дадени в скоби или под линия, се възприемат и в превода.

9. Ако съществуват предишни преводи, те се взимат под внимание. Тази практика е не само средство за помощ и проверка при подготвянето на нов превод, а и причина да се наблюдава засилваща се с времето приемственост между различните версии.

10. Като коректив се използват и версии на други езици. Тези текстове обаче нямат тежестта на оригинали, а по-скоро служат като източник на странично мнение или за изясняване на дадени места.

11. Доколкото е възможно, се избягват граматическите непоследователности и грешките при преписването и отпечатването.

12. След като се постигне и наложи цялостен превод, следващите версии се основават на него.

13. Преводчески и редакторски пояснения се включват по изключение. В текста се допълват думи или фрази, които правят изказа по-гладък. Използват се скоби или курсивен шрифт за думи и изрази, които липсват в оригинала. Под текста се извеждат алтернативни значения на някои думи или препратки към други места в библейския текст.

7.1.5. Преводите на Библията през XIX в. получават различна читателска рецепция

Преди да стигне до текста и да оцени качествата му, читателят се запознава със заглавната страница. Евангелието от Матей, преведено от Теодосий Бистрички, е без заглавна страница. Затова пък при Петър Сапунов е поместено въведение, което дава информация кой и от какъв език е направил превода, на кого се посвещава той и т.н. На заглавната страница в Неофитовия НЗ също се посочва кой и от какъв език е превеждал, както и че текстът е бил благословен от покойния по това време Иларион Критски. За съжаление тази практика замира още преди да се установи.

При преводите от началото на разглеждания период усилено се търси благоволенето на духовните водачи. И ако църковните водачи могат да препоръчат една версия, а изказаните мнения на преводача или на неколцина авторитети – да потвърдят, че даден текст е добър и разбираем, то неговото разпространение и преиздаване показват читателския прием. Животът на един превод само започва с издаването му. Неговият път минава през разпространяването и четенето му, за да приключи с

изчерпването на тиража или с появата на нова версия, която го измества.

7.2. Изучаването на библейската преводна традиция от XIX в. като основа за бъдещи изследвания

Изследването върху преводната рецепция на Библията на нвб през XIX в. ни дава възможност да реконструираме обстоятелствата и процесите, довели до или повлияли на подготвянето и публикуването на различните преводи и версии. Преводите на Библията на нвб от XIX в. са поставени в контекст, който позволява тяхното отделно или групово използване при по-нататъшни проучвания от езиковедска или богословска гледна точка. Така настоящият труд дава отговор на множество въпроси, но и осъзнаваме, че то пропуска други или повдига трети, които предстои да намерят отговор в бъдещи научни разработки.

7.2.1. Изучаването на библейската преводна традиция от XIX в. като основа за бъдещи изследвания на библейските преводи от XIX и XX в.

Никое изследване, колкото и обхватно и компетентно да е, не може да предложи отговори на всички въпроси. Това важи с още по-голяма сила за изследването на Библията, която съчетава в себе си проблеми от историята, богословието, културологията, текстологията, преводазнанието, филологията, херменевтиката, етиката и т.н. Ето защо нашето изследване се нарежда до съществуващите по-малки или по-големи проучвания на библейските преводи на нвб. Убедени сме, че то, още повече в диалог с другите, подобни на него, ще стане причина и основа за бъдещи изследвания върху историята, езика или съдържанието на българската Библия.

Едва ли сега ще предвидим всички възможни посоки, в които критичният ум би могъл да поеме, след като се запознае с настоящото изследване. Все пак, работейки по него, особено в моментите, в които е трябвало да си наложим определени ограничения с цел да не се разпиляваме и да запазим ясния облик на настоящия труд, сме констатирани някои проблеми и посоки на изследване, към които се надяваме ние и други колеги да поемем.

7.2.2. Изучаването на библейската преводна традиция от XIX в. като основа за тълкуване на Свещеното Писание

Сравняването на различни преводи винаги е било важна процедура при тълкуване на трудни места в Свещения текст или изясняване на важни понятия. Но за да бъде разбран правилно един превод, е нужно да се вземе под внимание и неговата история. Трябва да се разбират връзките и различията между отделните преводи. Липсата на информация за текстовите особености или езиковите специфики на различните преводи и редактирани версии винаги създава пречка при тяхното използване. Вярваме, че настоящото изследване ще попълни голяма част от нужната информация и така ще направи възможно по-вещото боравене с тези преводи в процеса на тълкуването.

7.2.3. Изучаването на библейската преводна традиция от XIX в. като основа при работата по превод и редактиране на Библията на новобългарски език

В последните двайсет години след падането на комунистическия режим бяха публикувани няколко редактирани издания на Библията, няколко нови превода на НЗ от елин., както и нов превод на СЗ от староеврейски. Около двеста години след първите опити да се преведе на нвб Свещеното Писание продължава да се чете, печата, редактира и превежда. Този процес няма да спре и през следващите столетия, а всяко поколение библейски специалисти и преводачи имат отговорността не само да подобряват смислово и езиково текста, а и да подготвят след себе си други учени и преводачи, които да продължат тяхното дело.

Възпитаването и обучаването на специалисти в областта на библейския превод не е лесна задача. Тук са нужни множество умения – познаване на оригиналните езици; богословски знания; способност текстът да се тълкува исторически, културно и богословски; възможност да се борави критично със съществуващите преводи на български и други езици; добро познаване на съвременния български език; готовност да се търси и приема чуждо експертно мнение и т.н. Но правилното разбиране на Свещеното Писание не е въпрос само на компетентност. Професионалната етика на преводачи, редактори, консултанти и дори техният личен морал са фактори, които влияят върху превода. Именно затова не е лесно да се изградят такива специалисти и те не могат да бъдат просто специалисти. Но не могат да бъдат и само духовници. Няма как и да се облягат само на своето вдъхновение – нужни са знания и разбиране, за които могат да допринесат изследвания като настоящото. Единствено по такъв начин библейската преводна традиция може да бъде разбрана, възприета и продължена.

Научни приноси

1. Известните досега сведения за историята на библейските преводи през XIX в. са обобщени и допълнени с голямо количество непознат досега архивен материал. Така за първи път се представят подробни сведения за работата на К. Фотинов по СЗ и на П.Р. Славейков по НЗ, както и за дейността на така наречената „Преводаческа комисия“ в Цариград, подготвила нова версия на НЗ (1866 г.) и първото пълно издание на Библията (1871 г.).

2. Чрез изследване на историческите данни и най-вече чрез анализ на текста за първи път се определят изданията, от които се превеждат и спрямо които се редактират нвб преводи.

3. Чрез анализ на текстовете, идейните и терминологичните прилики и разлики между различните версии и издания се очертават рамките на приемственост и новаторство при ползването на съществуващите преводи при подготовката на новите версии и издания. С друг думи, очертава се връзката между различните преводи на нвб.

4. Настоящото изследване поставя преводите на Библията на нвб от XIX в. в по-ясен исторически контекст, който, вярваме, ще улесни още повече тяхното отделно или групово използване при по-нататъшни проучвания от езиковедска или богословска

гледна точка.

Списък на публикациите по дисертационната тема

A Small Mystery Revealed: On the authorship of the only Bible translation for the Jews in Bulgaria. -In: Biblio Scientia. Revista de biblioteconomie si stiintele informrii, Academia de Stiinte a Moldovei, 2010, Nr. 3-4, p. 3-14 (Научно списание на Молдовската академия на науките)

Предпоставки за и предизвикателства при коригиране, редактиране и ревизиране на Цариградската Библия. –В: 140 години Библията на говорим български език, ББД, 2012, стр. 31-42 (Докладът на конференция на ББД и БФ на СУ „Св. Климент Охридски“, проведена на 21.05.2012)

Уроци за днес от Българската Библейска преводна традиция от XIX век. – Го-дишник, Висш евангелски богословски институт. Т. 4 и 5, София, Бъдеще и надежда, 2013, 309-332.

Библиография към Автореферата

Божигробски 1858 Божигробски, П. ред. Священное и божественное Евангеліе Новаго Завета. Наредѣнно по подобию греческаго изданія и безъ приобщенія къ оублаженію члѣдъныхъ священниковъ. Съдвореніемъ святаго великаго христовыя церкви восточныхъ. И дозволеніемъ царскіа цензюры. Цариградъ, Въ Типографіи Іаѳандроа Ф. Б. Сѣдара, 1858.

Венедиктов 1992 Венедиктов, Г. Судьба первых печатныхизданий Нового Завета в новобуларских переводах. -В: Международная ассоциация по изучению и распространению славянских культур. Информационный бюллетень. Выпускъ 26. Институк славяноведние и балканистки РАН. Москва, 1992, с. 70-88.

Данова 2004 Данова, Н. Архив на Константин Георгиев Фотинов. Т. 1. Гръцка кореспонденция. София, Гутенберг, 2004.

ΕΚΝΖ 1810 Ἡ ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ, Τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν ἸΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ, Διαγλωττος, Τοῦτ' ἔστι, τὸ Θεῖον ἀρχέτυπον καὶ ἡ αὐτοῦ Μεταφράσις εἰς κοινὴν διάλεκτον· Μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας διορθωθέντα, καὶ νεωστὶ μετατυπωθέντα. Ἐν Λομδονῳ, Ἐξιτυλώθη παρ' Ἰωάννου Τύλλιγγου τῆς Χελσέας, Ἐτεὶ ἀπὸ τῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ Ἐυσάρκωσεως, ἀοί (1810).

Иванова 2002 Иванова, Д. Традиции и приемственность в Новобългарските преводи на Евангелието, текстология и език. Пловдив, Призма, 2002.

Илчев 2009 Илчев, Ив. Роберт колеж – забележително явление в историята на Българското възраждане. 2009. URL = <http://www.bg-history.info/1176/Robert-kolezh---zabelezhitelno-iaavlennie-v-istoriiaata-na-Bulgarskoto-Vuzrazhdane.html> [достъп 18 юни 2016].

Иречек 1995 Иречек, К. Български дневник. Т. 2 (1881-1884). София, Марин Дринов, 1995.

Кларк 2007 Кларк, Дж. Библията и Българското възраждане, София. МаК, 2007. (българско издание на: Clarke 1971).

Несторов 1865 Несторов, Н. Божественното и Священно Евангеліе на Господа нашего Иисуса Христа. Русчукъ, Въ Печатницата на Дунавската Область, 1865.

Попруженко 1902 Попруженко, М. Очерки по истории возрождения болгарскаго народа. – Журнал Министерства народного просвещения, Сант Петербург, 1902, № 11, 3-20.

Радкова 1981 Радкова, Р. Първият печатен превод на Евангелието на български език. – В: Българското възраждане и Русия. София, Наука и изкуство, 1981, с. 238-261.

Ригс 1894 Ригс, Е. За отпразнуването на петдесетгодишнината на I-й български журнал. – Зорница,

- 19, 9 юли 1894, № 28, 110.
- Русинов 1978** Русинов, Р. Петър Сапунов и изграждането на новобългарския книжовен език. – Език и литература, 1978, № 33, 65-70.
- Славейков ПР 1979** Славейков, П. Р. Съчинения. Т. 3, София, Български писател, 1979.
- Снегаров 1951** Снегаров, Ив. Принос към биографията на Неофит Рилски (гръцки писма до него). София, БАН, 1951.
- Софоний 1806** КѢРІЯКОДРОМІОН. Сиречь: Недѣлникъ. Поученіе. Типографїи Рымнической Сѣлскій, 1806. URL = <http://www.wdl.org/en/item/273/> [достъп: 20 юни 2016 г.].
- Стойков 2012** Стойков, В. Предпоставки за и предизвикателства при коригирането, редактирането и ревизирането на Цариградската Библия. – В: 140 години Библията на говорим български език. София, ББД, 2012, с. 31-39.
- Стоянович 1825** Стоянович, А. Свѣщенное цѣлѣбное и лечебное или сто и чѣтыре свѣщенны исторїи избранны изъ ветхѣатъ и новѣатъ заветѣтъ... превдены ѿ Янастаса Стояновича котланнина... Часть первая. Бождинъ, Кралевската оупнверситетска Типографїа, аѣбе (1825).
- Съкращение 1862** Съкращение на евангелие-то, за ползу на български-ти училища. Цариград, А Минасова, 1862.
- Томов 1909** Томов, С. Българска евангелска литература. – В: Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България. Самоков, 1909, 47-48.
- Трифенова 2009** Трифенова, И. Към историята на новобългарския превод на Библията (Преводческите бележки на Неофит Рилски). – LiterNet, 116, 08.07.2009, № 7, URL = http://liternet.bg/publish20/i_trifonova/kum_istoriiaata.htm [достъп 18 юли 2016 г.]
- Хаджиниколова 2000** Хаджиниколова, Е. Албърт Лонг и българите (1857-1877). Към историята на американското протестантско мисионерство в българските земи през Възраждането. – В: Българистика в зората на XXI век: Българо-американската перспектива за научни изследвания. Шеста конференция на български и американски учени. Благоевград, 30 май-2 юни 1999. София, Гутенберг, 2000.
- Хаскел 1909** Хаскел, Х. Исторически преглед на Европейско-Турската мисия за последните петдесет години. – В: Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България. Самоков, 1909, 13-31.
- Чистович 1899** Чистович, И. История перевода Библии на русский язык. Сант Петрбург, 1899.
- Шишманов 1897** Шишманов, Ив. Нови данни за нашето Възраждане. Ролята на Америка в българското образование. – Български преглед, 4, 1897, № 9.
- Шишманов 1926** Шишманов, Ив. Неофит Рилски. – В: Сборник на българската академия на науките. Книга 21. Клон историко-филологичен и философско-обществен, №13. София, Печатница и букволеарница П. Глушков, 1926, 63-497.
- Clarke 1957** Clarke, J. The Russian Bible Society and the Bulgarians. – In: Harvard Slavic Studies. Vol. 3. Harvard, Harvard University Press, 1957, p. 67-103.
- Dudley 1821** Dudley, Ch. An Analysis of the System of the Bible Society throughout its Various Parts. London, R. Watts, 1821.
- Horne 1840** Horne, T. An Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures. Vol. 2. Philadelphia, Joseph Whetham, 1840.
- Long 1865** Long, A. Missionary Report. Constantinople, Dec. 30, 1864. – In: Forty-Fifth Annual Report of the Methodist Episcopal Church (for 1864). New York, 1865, 88.
- Long 1899** Long, A. The Bulgarian Mission. – Christian Advocate, 74, Jan 26, 1899, № 4, 130.
- Paterson 1858** Paterson, J. The Book for Every Land: Reminiscences of Labour and Adventure in the Work of Bible Circulation in the North of Europe and in Russia. London, John Sow, 1858.
- Riggs 1867** Riggs, E. Translators of the Bible at Constantinople. – The Missionary Herald. American

- Board of Commissioners for Foreign Missions, Vol. 63, Dec. 1867, № 12, 379-380.
- Riggs 1872** Riggs, E. The Bible in Bulgarian. – In: Missionary Herald. American Board of Commissioners for Foreign Missions, Vol. 68, Mar. 1872, № 3, 76-79.
- Riggs 1873** Riggs, E. Suggested Emendation of the Authorized English Version of the Old Testament. Andover, Warren F. Draper, 1873.
- Riggs 1891** Riggs, Elias. Reminiscences for my Children. 1891.
- Talvi 1801** Talvi, E. Historical View of the Languages and Literatures of the Slavic Nations: With a Sketch of Their Popular Poetry. New York, G. P. Putnam, 1801.
- Winner 1898** Winner, L. America's Share in the Regeneration of Bulgaria (1840-1859). – In: Modern Language Notes, 13, 1898, № 2, p. 33-41 (65-81).